

ОЛ. П. СТОРОЖЕНКО.

Причинки до характеристики його творчости.

НАПИСАВ

Іван Стешенко.

I.

Сьвіжо вийшло 25 років по смерті відомого нашого письменника Олексія Петровича Стороженка.

Чверть віку — не малий, звісно, речинець для оцінки діяльності автора, для вияснення вдачі та значіння його творчости. На жаль, багато обставин, неприхильних для розвитку історії української літератури в Росії, відбилися сумно і на студіюванні творів Стороженка; культурно-історичної життєписи його нема, кореспонденцію його не зібрано¹⁾, тенеза його творчости не вияснена вповні і нарешті — мало вистудійовані його твори викликають низьку важних, обовязкових для розв'язання питань.

А між тим хист Стороженка геть не звичайний: творчість його носить сліди праці дійсного митця, повна дійсної вроди; зміст його творів зачерпнено з коштовного джерела історично-побутового та духового життя народу, і, в додаток, митецьки сполучені — форма та зміст згаданої творчости глибоко перейняті щирими почуттями то журби, то радости то захвату.

¹⁾ Приємним виїмком з сього погляду являєть ся частина переписки Стороженка, уміщена д. Комаровим у 3-ій книжці „Кіев. Старики“ за сей рік.

Такий численний комплекс художніх елементів у творах Стороженка, вилитий в бездоганній українській мові, робить їх високими по цінности, здатними робити великий естетичний вплив і через те, конче, цілком вартими уваги історії літератури. Все се в купі стає тим важнішим стимулом для розгляду питань, звязаних з студіюванням творів Стороженка, що дотеперішні розв'язання сих питань містять у собі суперечности та дезорганізованність по самим елементарним пунктам. Розгляд названих суперечностей та можливе вказання вірнішої вихідної точки для зрозуміння творчости нашого письменника — отсе й наша мета та завдання. Не можна сказати одначе, щоб виконання його мало для себе цілком вдячний ґрунт у численности матеріялів. Брак листів письменника робить в роботі кожного дослідника неминучу прогалину в тім місці, де малюєть ся особа автора і вказуєть ся її вплив на творчість його.

Що до Стороженка, то ся хіба де-що зменшаєть ся, бо в творах його розкидано риси, які виразно малюють його особу що до філософічних та соціяльних поглядів — але про те брак листів дає себе почувати дуже прикро. Не малюючи інших важних сторін у психічному обличчі писателя, дослідник без неї не може зробити цілком певними і тих рис, які він виводить з розглянутих ними творів. У него бракує, так сказати, документів на поперте свого осуду.

Вимовившись таким чином, ми поспільнуємо зробити можливо повну характеристику особи Стороженка на підставі його творів і потім уже перейдемо до аналізу останніх, де ґрунт для вислідів більше вдячний. Подамо перш за все зверхні факти з життя Стороженка. Предки його належали до старинного козацького роду на Україні, що грав ролю в рухах XVII в.¹⁾ Один із Стороженків (Іван) одержав на кінці XVII в. від Мазепи маєтність у Полтавщині, а нащадки його придбали інші маєтности, що стали потім економічною підвалиною для отримання ними дворянства. Наш писатель, Олексій Петрович, народив ся 1805 р. в Полтавщині; батько його служив реєстратором у канцелярії Румянцева і мав ще другого сина — Миколу. Про дитячі часи Олексія Петровича невідомо сливе нічого, ми лише знаємо, що його віддано було вчитись в одну

¹⁾ „Стороженки“ — фамильная запись — Киев. Старина 1894, т. VIII.

з петербургських військових шкіл і що 1824 року¹⁾ він вступив уже до війська. З цього року починаєть ся для автора мандрівне походне життя, про яке він сам каже таке: „тільки й бачив я рідний край, поки ріс, а там як оддали на службу, так і пішов не по своїй волі мотаться по світу, як то перекотиполе, що вітер носить по степах: котися, котися, поки не зупинить тебе доля, або не притопче лихо. Хоч і лучалось мені де-коли навідуваться в рідну Україну, так і довго-ж то спочинеш під теплим її крилом?“²⁾.

Неважаючи на такі примусові тинання, Стороженку одначе доводилось багато їздити по Україні, а се дало йому змогу прекрасно вивчити українську мову та придивити ся до етнографічних прикмет народа. Що ся змога істнувала в дійсности, свідчать слова самого письменника про те, як йому „— частенько доводилось, клопотавшись ремонтом, кидатись туди-сюди по Україні, до кінських табунів“³⁾. А що Стороженко підчас сих роз'їздів, як і при мандрюваню з полком по Україні, пильно знайомив ся з народньою психікою, хоч би з боку її творчости, та збирав спомини про минуле своєї родини, про се проречисто кажуть ріжні факти. На се натякає зміст нарисів „Стехни ріг“, „Матусине благословення“ і етнографічних його оповідань. Про те-ж свідчить і збиранне Стороженком уривків легенд про Марка та власні його слова, що оповіданне про Немировську різанину „переказано мені ще 1825 року, підчас пробування нашого полку в Немирові — сліпим 98-річним попом“ і т. и.⁴⁾. Про те-ж, нарешті, каже факт подорожі Стороженка в Катеринославщину до запорожця Коржа, наслідком чого явились „Споминки про Микиту Леонтевича Коржа“ і т. и.

З сих мандрівок Стороженко встряв у турецьку компанію, де був ранений 1829 року під Журжею і одержав ордер съв. Георгія. Вернувши ся з цього походу, він пішов у новий похід проти Поляків 1831 року, потім 1849 р. ходив проти Угрів, а після того швидко зовсім лишив військову кар'єру та вступив

1) Див. „Переписку Стороженка“, ст. 276.

2) Основа 1861 г. Закох. чорт, ст. 14.

3) Основа 1861, N. 9, Матусине благословення, стр. 41. З цього-ж факта про ремонтерство Стороженка видно, що він служив у кавалерії, що каже й Огоновський, хоч і на підставі непевного по своєму біографічному значінню оповідання „Вуси“; див. також Переписку Стороженка, ст. 276.

4) Передмова до Марка Проклятого вид. 1879 р., ст. IV—V.

на службу до київського генерал-губернатора Бібікова. Служив він „чиновникомъ для особливихъ поручень“, визначався хистом слідчого і був у Бібікова в ласці. Се видно хоча-б з того, що 1853 року Стороженко був ще при ньому, тоді вже міністрі внутрішніх справ, переїхавши значить з ним до столиці.¹⁾

В 60-х роках ми бачимо Стороженка у Вільні, в штаті відомого Муравйова;²⁾ тут він між иньшим співробітничав у реакційному „Вѣстнику Западной Росіи“. Вийшовши на пенсію, Стороженко оселився в своїм маєтку Брестського повіта Гродненської губернії, де й жив до смерті.³⁾ Бувши вже на пенсії він служив маршалкомта головою з'їзду мирових посередників до кінця свого віку. Для характеристики життя Стороженка і в сей останній період його ми також не маємо жадних відомостей. Знаємо лише, що він хорів на аневрізм серця, отриманий від контузії під Журжею, та крім иньшого займався садовиною. Вмер він 6-го листопада 1874 р. і похований біля свого маєтку, але в Берестю. Смерть його була досить трагічна, — він провалився на містку біля свого хутора, ліг і більше не вставав.⁴⁾ Могила Стороженка стоїть на міській гробовищі: „коло самої церкви, під затінком чудового каштану“, на невеликому горбку лежить „огорожена залізними ґратами чавунна плита, під якою покоють ся тлінні останки незабутнього Олексія Петровича. На плиті простий випуклий напис: брестський маршалок, дійсний статський радник Олексій Петрович Стороженко. 6-го листопада 1874 р.“⁵⁾ Гробовище з могилою Стороженка лежить все-таки дуже близько від його хутора, що „расположенъ въ очень миленькой мѣстности — кругомъ зеленѣющіе луга, а по нимъ раскиданы тамъ

¹⁾ Два епізоди з слідчої діяльності Ол. Петр. Стороженка. Київ. Ст. 1884, кн. 12, ст. 727.

²⁾ Сей факт недавно хотів обілити в Київ. Ст. д. А. С., називаючи думку, що Стороженко був одним з ближчих співробітників гр. Муравйова в Вильні в епоху 1863 р. — ні на чім не „основаннымъ мѣтніемъ“. Віримо, що Стороженко не був у Вильні 1863 року, — але ж хіба се виставляє його висьшою людиною, ніж ми його знаємо? Хіба не досить того, що Стороженко гамавав повстання Поляків 1831 року і „працював“ у Вильні в відомому напрямі в 1864 році? Ми думаємо, що цілком досить і того.

³⁾ Сей маєток „Горішин“ у Петрова (Оч. ист. укр. лит. XIX ст. ст. 211) і самого Стороженка зветь ся ще „Тишин“.

⁴⁾ На могилѣ Ал. Петр. - Стороженка — Київ. Старина 1885, кн. 8, ст. 731.

⁵⁾ *ibidem*; у Петрова чомусь стоїть 7. листопада замість 6-го (див. ст. 211 Оч. ист. укр. лит. XIX ст.) — (оригінал цитати по російському).

и сямъ группы деревьевъ; на право отъ мызы виденъ форпостъ, одинъ изъ многихъ, окружающихъ крѣпость“. По словам самовидця, сей хутір (мыза) Горишин мав 1885 року сумний видогляд пустки; що з ним тепер, за браком відомостей, сказати неможливо, хоча сліди упадку завважались на хуторі і тоді вже.

Зазначивши важнійші факти зверхньої біографії Стороженка, попильнуємо тепер намалювати можливо повно психічний його образ. Материялів, що дотикають ся сього пункта, поки-що сливе нема: головнішим джерелом наших відомостей у сїм напрямі служать самі твори письменника. З них ми можемо витягти поодинокі риси субективної вдачі, що досить виразно про те виявляють як соціальні так і філософсько-етичні погляди автора. Але перш за все ми не можемо не навести фактів, що характеризують чисто-формальні прикмети психіки Стороженка і свідчать про дотепність його натури. Для сього є досить докладні відомости, переказані особами, зацікавленими нашим письменником. Так один з його біографів переказує, що Стороженко був талановитий музико-віолончелист, скульптор і рисовник, що він за праці по скульптурі одержав від Академії штук медаль, а за проєкт памятника Нестору літописцю — степенъ художника.¹⁾ До сих кебет треба ще долучити літературний його хист і тоді вияснить ся, яку роскішну квітку видавала з себе психіка Стороженка з формального боку. Окрім того, як вояк, наш письменник відзначав ся хоробростию, на що вказує одержана їм на війні нагорода — орден Георгія; а коли згадати, що Стороженко „сгибалъ другивенные и носилъ на гору 10 пудовъ“,²⁾ то до вказаних вище рис його особи прилучають ся далеко не звичайні нові — що малюють його справжнім запорозьким „дідцем царем“.

Переходячи до вияснення материяльного боку його психіки, ми обминаємо питання про погляди Стороженка на сімю: в творах своїх він не дає материялів для міркування про такі погляди і через те наші гадки з сього приводу були-б більше ніж бідні. Більше успіху можемо ми чекати від розгляду иньших поглядів Стороженка і перш за все соціальних. В сему напрямі інтересно визначити психіку його, яко заступника відомої соціальної класи *an sich* і потім в відносинах до иньших громадських верств.

¹⁾ Предисловіе къ „Марку-Прокл.“ вид. 1879 г. ст. VI.

²⁾ *ib.* ст. VII.

По соціальному становищу, Стороженко був дворянин і до того дворянин 20-х років сього віку. Основною соціально-економічною тенденцією того часу був, звісно, крєпацький устрій, давній та старезний в Великоросії, юридично-молодий, але не менш дужий в Україні. Все більший розвій крєпацьких відносин мусів, звісно, відбитись і на психіці рїзних соціальних ґруп, вироблюючи з них психо-фізичні індивідуальности. Виробились такі ґрупи, як крєпацька маса, сливе фєодальне дворянство і слабка ще тоді буржуазія. Взаємини між сими ґрупами характеризувались класовими їх поглядами, що накладали міцне тавро на кожного соціального індивідуума. На економічному ґрунті селянин ворогував з дворянином, сей з селянином, а буржуа і з тим і з другим. Західно-європейські ідеї та християнська гуманність мягчили жореткість тогочасної влади дїлчів над людьми, але проте й найбільш поступові люде лишались тими-же душовладцями, тільки більш-менше мягкими та сердечними. Стороженко не міг, звісно, позбутись всемогучого впливу епохи, — се можна сказати й а рґіогі.

Питанне може бути лише таке, чи був він ворогом крєпацтва і коли ні, то як він ставив ся до селянства при тогочасному економічному устрою. Для відповіді на се у самого Стороженка маємо досить численний материял, хоч і не цілком придатний для вияснення всіх боків питання. Проте справі багато мусять помогти анальоїї з фактів, які маємо вже в літературі.

Характеризуючи соціальні думки Стороженка, ми мусимо перш за все вказати очевидну його журбу з powodu нерівного подїлу економічних дїбр і вигід, що з них випливають. Описуючи в однім місци приготування до панського бенкету, наш письменник каже: „яких потрав, закусок, лигомин і напиків не було на тих столах? Що тільки милосердний Господь сотворив за-для цілого сьвіта, то усе там склалось до купи за-для одних тільки панів“.¹⁾

Подібних радикальних фраз у Стороженка більше не стрічаєть ся, але й сеї єдиної, розумієть ся — при иньших її не противних, цілком досить на те, щоб про класову психіку Стороженка скласти позитивну думку. Коли наш письменник і не був демократом, то в усякому разі не був і типовим дворянином

¹⁾ Марко Проклятий изд. 1879, стр. 75.

свого часу. Він не належав до тої звичайної тоді маси дворян, що по виразу Котляревського

Людім льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Стороженко стояв вище над сі пани, — він селянству спочував цілковито.¹⁾ Спочутте до селян виведене нами з наведеної фрази Стороженка, не дає ще, звісно, права приписувати йому анти-крепацьких тенденцій, але при розгляді иньших деталей соціальних поглядів письменника служить досить добрим знаменом. Не безпідставно можна покладати, що прихильність до народа буде вихідною точкою в відносинах його до иньших соціальних груп і спеціально до самого дворянства. І, як побачимо нижче, ся думка знаходить собі потвердження. З ріжних місць у творах Стороженка видко, що він остро карав своїм словом як історичне дворянство (польське), так і сучасне йому (російсько-українське) і що всі його симпатії були цілком на боці крепацької маси.

„З давніх часів, колись на Україні, — говорить в однім місци Стороженко, — були люде, що не признавали над собою ніякої власти. Кождий з них мав старшого за ворога, рівного за брата, бо в тій рівні поважав самого себе, власну самоістність, а меньших мав за бидло, порох, сьмітте. Усе, що Господь щедрою рукою розсилав по сьвіту, усе те побачили-б у їх палацах, а кругом тих палаців неприкритії халупи, обідраний, голодний і холодний люд. Усе добре і чуле, чим надія Господь чоловіка, даючи йому серце і душу, усе те в них заплило глеєм чванства, ганьби і ненадії. І як то чудно усе в них зложилось і перекорилось: проповідували вольность, нешідлеглость, а тим часом чухрали батогами свою-ж таки шляхту. Палили слободи, вибивали народ тисячами і плакали над їх безголовієм. Строїли монастирі, костели, а душі свої губили у тяжких гріхах. Навтіху собі стріляли, палили і вішали людей, без вини карали, без заслуги награждали, для своєї користи переганяли на лембик чоловічі слези, трудовий піт і кров, щоб з відра добути хоч одну краплю золота. Хоч би увесь сьвіт з людьми вверх дном

¹⁾ Се тепер потверджуєть ся його кореспонденцією. Про байку свою „Кури та собака“ Стороженко каже (стр. 271): „вилилась вона на папір в той час, як сьвята правда переважила віковичню неправду (1860 р.) і зачарований люд з бидла знов став людом.

²⁾ Основа — 1862, кн. 2, Голка, ст. 11

перевернув ся, тільки-б їм було добре, тільки-б усе робилось по їх волі, як їм схотілось“.

З сього уступу, здасть ся, зовсім ясно видко, о скільки глибоко п'ятує Стороженко старинний економічний устрій та виявляє спочуття до народу, вірно звучи тогочасний його стан „безголовем“.

Але коли наведене місце присвячено тільки маїнатам, то може бути закид, що з негативних відносин до маїнатів не можна ще виводити думку про надужиття тогочасного звичайного панства і що, значить, Стороженко при антипатії до маїнатів міг все таки прихильно ставитись до польських панів взагалі. Але иньше місце з оповідання Стороженка розбиває такі ілюзії цілковито. „Жид хотів був — каже письменник¹⁾ — доганяти пана Цибульського, щоб пожалить ся... Та і з жалоби тієї нічого-б не вийшло, бо слава Богу, село було казенне“. От як би панське, то сунув би економу дукат або два, то він би, за той шлафрок, всю громаду одчухрав би канчуками, та ще звелів би пити і жидівську горілку, хоч би вона була самий чвирь“. З сього видко, що до історичного дворянства Стороженко ставить ся вповні неприхильно.

Але в нашім минулім лихо діяло народови не одно дворянство: в нього були вірні економічні слуги Жиди. Міркуючи по сказаному вище, ся остання група також не мусіла користуватись прихильністю Стороженка і на се ясно вказує иньше місце в тому-ж оповіданню.

Наш письменник каже: ²⁾ „і чортяка не вигадав їм нічого луччого, як панські хлопи. Узяв майонток на оранду, одсипав пану з гури, та й забирай людей з худобою, з шкурою — роби з ними, що схочеш — хоч живцем їж, хоч жили з них тягни. Знатне було колись житте Жидам, так урвалась їм нитка“.

Але неприхильність Стороженка до економічної політики дворянства було-б не зовсім докладно сконстатовано, коли-б ми не вияснили поглядів його на сучасне йому російське дворянство. Без сього могло-б здаватись, що до польської шляхти письменник наш ставить ся не щиро і сторонничо, що нелюбов його до Поляків, як нації, примусила згустити фарби і при обмальованню їх, як економічної групи. Дійсно-ж сього нема цілком. Про безсторонність Стороженка можна по часті гадати і на підставі вище

¹⁾ Основа, 1862, N. 4. Кіндрат Бубненко-Швидкий, стр. 52.

²⁾ Ibid., стр. 52—3.

наведеного, коли маюючи польських маїнатів, він підкреслив, що останні „чухрали батогами свою-ж таки шляхту“, а не тільки український нарід, як можна було-б ждати в разі його сторонничости. Але подані Стороженком образи сучасного йому не польського дворянства думку про щирість вище вказаних його поглядів підперають непорушно. Цінним з сього погляду матеріалом служить для нас оповідання „Прокіп Іванович“, уміщене в другій частині „Українських оповідань“. Даючи тип доброго пана, Стороженко для більшого ефекту вдаєть ся до такої антитези: „які тепер пани? кат зна на що поперевадились! Ні він тебе не зрозуміє, ні ти його! за цілісінський рік і разу не лучить ся його й побачить і прибіжить з Петенбурха, ухопить грошенят, та й знов у Петенбурх. Та ще чортяка їх навчив в карти грати: програв, що в закромах, та й продає, що має ще вирости на той рік. Знай, пише до управителя — присилай грошей, а той і дере і цупить і канючить, не з кого, як з своїх-же людей. Де-коли, кажу, хоч і приїде на кільки там днів, то й не ходи до його: тільки на поріг, так зараз тебе лахиза й жене в контору... А в конторі яку тобі пораду дадуть?... вилають та в три вирви й проженуть“¹⁾. Додавши до сих слів піднесений в другім місці факт, що „пани обиждають своїх людей“²⁾, ми маємо ясний образ відносин Стороженка до сучасного йому дворянства. Сі відносини були негативними і цілком гармоніювали з вище наведеними словами його, де висловлювалось спочуття до всіх безталанних на сім світі і особливо до крєпаків.

Одначе симпатії до останніх ще не означають протеста против самого інституту крєпацтва; через те важно вияснити позитивний бік поглядів Стороженка на сучасний йому соціально-економічний устрій. Отже студіюванне творів Стороженка не дає жадної підстави казати, що він ставив ся до крєпацького інституту ворожо — швидче маємо матеріал до протилежного виводу. Так, описуючи патріархальні відносини крєпаків та панів, що на „кат зна що поперевадились“, Стороженко покликує: „Сь в я т а була старовина!“³⁾ Таке величання крєпацької старовини коли й не виявляє в авторі його бажання затримати названий соціальный інститут на вічні часи, то в усякому разі і не вказує небажання мирити ся

¹⁾ Укр. опов. Ол. Стороженка — ч. 2, 1863 г. ст. 7, 8.

²⁾ Ibid. стр. 9.

³⁾ Укр. опов. Ол. Стороженка — ч. 2, стр. 9.

з ним. Автор дитирамба вихваляє „святую старовину“ себ то признає нормальність кріпацтва, але з обмеженнями. Сі обмеження мусять складатись з патріархальних відносин між двома протилежними класами, себ то „підданці“ мусять ввічливо підлягати наказам своїх державців, а сі — гречно їм наказувати, задаючи прочухана в разі непослушности. Власне такий ідеал і малює Стороженко в образі дорогого йому доброго пана, кажучи про нього устами Грицька Ключника таке: „нема вже теперечки таких панів, як колись були! От хоч би й наш покійний пан — пошли йому, Господи, царство небесне! — на всю губу паном був, а між нами, простим людом — рідним батьком!“ Далі малює портрет ідеального пана: „до старого пана хоч в ночі було, приходь — вислухає тебе ласкаво й пораду дасть, і чого попросиш, наділить. Не цурав ся він і нашого товариства — було прийде на весіле і на хрестини та відкинувши панство, гуляє з нами — було й випе собі на здоровля, так що молодіці і дівчата візьмуть його на руки і віднесуть у будинок. А лучалось, як було за що, то й вибе; а трапить ся яке ледащо, то й прожене“¹⁾.

Нам здаєть ся, що більшої патріархальности в відносинах вигадати трудно! Але не трудно також бачити з сього, що і в критиці кріпацтва головним стимулом для Стороженка були не антикріпацькі тенденції, а сполучена з тою патріархальністю гуманність.

Не звістно, як поведив ся сам Стороженко з своїми селянами, бо й він був лише „найзжачим“ паном, хоч і другого, певно, типу, але що у нього було спочутте до народньої маси, се ми вже могли бачити з теоретичних його міркувань. Є одначе відомости, що можуть освітити і активний бік того спочуття, хоч і не до власних „підданців“ Стороженка. Описуючи бір під „Основою“, куди „міщане й чернь, ударивши лихом об землю, сходять ся відвести душу і задавить горе свого бездоля“²⁾, й будучи самовидцем таких зборищ, Стороженко каже: „ідеш було, дивися, дивися та й не втерпиш: вилізеш з тарантасу і підійдеш до якого небудь товариства; „хліб та сіль, люде добрі, скажеш; „спасибі“ відкажуть і просять: сїдайте, не погребайте хлібом божим!“... Сядеш, було, до гурту, вицеш корячок горілки, з'їси шматок сала, побалакаєш, свого

¹⁾ Ibid. ст. 7—8.

²⁾ Закох. чорт, стр. 14. Основа 18, 61, 12.

додаси веселого слова. Боже милий, як же то вони дякують!“¹⁾). Нема що й казати, о скільки симпатичні такі відносини до пригнобленої маси; від них віє щирим почуттям доброти та гуманності; але, звісно, сі почуття, глибокі самі по собі, мало вартні в таких випадках як описаний: вони проявляють ся, так сказати, принагідно, не хитаючи самих основ згаданого селянського бездоля. Таким же певно кольором легкості визначались відносини Стороженка і до власних селян. Через свої мандрування, він навіть не міг бути тим „добрим паном“ і обмежував ся, певно, одною журбою про неможливість зробити щось для своїх кріпаків. Може якісь документи дрібнійше осьвітлять сі питання, але ледви вони можуть дійсно змінити характеристику Стороженка, як ідеолоґа кріпацтва.

Класові погляди особи вливають і на політичні її погляди, хоч і не визначають ближше форми самої політичної діяльності—і Стороженко ілюструє сю думку, як не можна ліпше. Політичні його погляди, дійсно, о стільки очевидні, що їх можна зазначити двома-трьома рисами, тим паче що й означенням їх займались уже наші попередники. Розглядаючи громадську психіку інтелігентних Українців 60-х років, Пипін каже, що „Стороженко избралъ дѣятельность особаго рода, не показывавшую въ немъ особеннаго политическаго и общественнаго развитія“²⁾). Другий дослідник, торкнувшись діяльності Стороженка в „Вѣстникѣ Западной Россіи“, завважав, що „она вызвана была послѣднею польскою смутою и отличается чисто-поліцейскими воззрѣніями на нее“³⁾). Не багато можна додати до сих резюме учених і, згоджуючи ся з ними, ми зробимо тільки кілька уваг.

Перш за все, що брак політичного розвою у Стороженка був конечним наслідком його класової психіки: являючись заступником засад патріархальности в межах кріпацької маєтности, Стороженко природно мусів перенести сі засади і в сферу держави. По друге те, що в державній політиці Стороженко кидав навіть свою звичайну гуманність: се ілюструєть ся слідчою його діяльністю і власне звістними з сфери останньої епізодами. Ми маємо на увазі той звістний факт, як Стороженко, для відшукання винуватого в переступі, напоїв підозреного ромом, розчулив його і таким інквізиційним заходом вирвав у нього

¹⁾ Ibid. стр. 15.

²⁾ Ист. слав. лит. Пипина і Спас. I т. 378, вид. 1879.

³⁾ Очерки укр. лит. 19 ст. Петрова, стр. 227.

признання своєї провини¹⁾. Таких випадків у Стороженка було, певно, не мало і кількість їх, звісно, не важна: значне тут тільки те, що гуманність Стороженка цілком віддасть ся в жертву державній політиці, в сфері якої він міг допускати такі зневажання особи, як от в означеному епізоді. Бачучи се все, мимоволі завдаси питання: о скількиж справжню і глибокою була та гуманність Стороженка взагалі, і чи не являла ся вона лише платонічною лірикою сентиментальности з самою поверховою вдачою? Відповідь на се запитання ми затримаємо і поки що підемо далі.

В звязку з клясовою психікою, як її наслідок, стоїть і форма філзофічних поглядів особи, тільки в одних сей звязок примітніший, у других заплутаніший. Що до Стороженка справа стоїть ясно: він цілком був овочем своєї класи, що ми її погляди описали вище. Про те материялу для означення філзофічних його поглядів є омаль і про них прийдець ся балакати не багато. Перше всього завважимо, що метафізичних питань наш письменник у своїх творах не торкав ся зовсім, ми знаєм тільки етичні його думки. Що до останніх, то факти дозволяють нам завести Стороженка до кола прихильників „добролюбства“. Так в одному місці він каже: ²⁾ „не сирота той, подумав я, кого Бог наділив чулим серцем і теплою душею. Наплодять вони тому чоловікови добрих діл, як добрих діточок — буде кому доглядіть і втішить на старість, буде кому і після смерти справити по йому добрі поминки“. Взагалі Стороженко надає величезне значінне „добрим“ ділам; слово „добрий“ у нього на кожному кроці — ergo його „добролюбство“ не викликає сумнівів. Інтересно лише аналізувати його розуміння про добро і, підставивши реальне його значінне, означити його істоту. Остання, як можна бачити з політичних кроків Стороженка, не великої вартости, і се виходить із його теорії щастя, під яку цілком може підійти все житте нашого письменника. „Ні, панове, по мойому — говорить Стороженко, той тільки щасливий, хто другому не завидує — а дякує Бога за те, що він йому послав, той кого Господь благословив на добрі діла, що роскинулись вони по світу і т. д. Не той щасливий, що сам натріскаєть ся і виспить ся, а той, що й другого нагодує і заспокоїть, бо у такого і душа буде не голодна“³⁾.

¹⁾ Два епізода, ст. 729. К. Старина 1884, кн. 12.

²⁾ Кіндрат-Бубненко, стр. 69. Основа 1862, кн. 4.

³⁾ Скарб, ст. 22. Основа 1861, кн. 12.

Вдоволення своєм становищем і вельми елементарна ласка до ближнього — от основи етики Стороженка, досить таки по-верхової. Вона наказує безталанній людині не прагнути змін і в кращому разі користувати ся добрістю людей, яких було й є занадто омаль. А при таких умовинах чи се вдоволення не смерть, і психічна й материяльна в купі? Розуміть ся. Але Стороженко сеї хиби в своїй етиці завважити не міг і через те в данім випадку показав ся типічним заступником кріпацько-патриархальних тенденцій. Той-же ґрунт відбив ся і на релігійних поглядах нашого письменника: вони були, о скільки ми знаєм, досить шабьонові. Натяк на се дає в однім місци сам Стороженко. Кажучи з приводу Сьвятих Гір (за Ізюмом) він завважав в увазі: „сьвятими горами того зовуть ся, бо ще з давних часів християнства там спасались у печерах пустельники. Ще недавно пані Патьомкина відновила одну церкву, висічену у скелі, і монастир. Нехай їй Бог милосердний за се воздасть, що вона добрим людям бажа. Для другого не богато-б вийшло з сього жадання користи, а для неї буде надто“ ¹⁾. Про те в своїй релігійности, Стороженко не доходив до утріровки і не обмежував ся, очевидно, одною зверхністю ортодоксії: пересади сьвятош знаходили в ньому справедливого ганьбителя. „Як бачу — каже він — вона хоч і в і дь ма, та меньш робить лиха людям, як ті, що сь в я т о ш удають“ ²⁾.

Ми таким чином розглянули розумовий та волевий бік особи нашого письменника і бачимо, що над рівень своєї класи він не виходив радикально; торкнемось тепер емоційональних рис його вдачі. Елементарних його почувань ми займати не будемо, тим паче, що знайомий Стороженка малює його людиною з „теплим серцем“ ³⁾. Піймем віри останньому і пошукаємо складніших його емоцій. Такою була ріжнородна його любов до родини — України, чи як би сказали тепер — українофільство. Факт останнього визначаєть ся дослідниками за Стороженком, і є тільки несталість в розумінню самого ступня родинюлюбства нашого письменника. Так автор замітки, що резюмує зміст та значіння творчости Стороженка, гадає, буцім вона була „результатомъ болѣ стихійнаго націонализма въ немъ, чѣмъ проявленіемъ

¹⁾ Закох. чорт, ст. 34 - 5.

²⁾ Ibid. ст. 35.

³⁾ Марко Прокл., ст. VI.

ідейности“¹⁾. Підставою для такого виводу д. В. Н. служить те, що „Стороженко не только не виходить въ своїхъ повѣстяхъ за предѣлы стариннихъ (?) приємовъ творчества въ духѣ анекдотическаго изображенія разныхъ сторонъ нашей жизни, но даже и етнографическія черты Малороссіи воспроизводить въ какомъ-то романтически-сказочномъ освѣщеніи, не смотря на то, что къ началу 60-хъ годовъ въ малорусской литературѣ уже ясно обозначилось друге теченіе, болѣе приближенное и къ темамъ соціально-бытовимъ въ народній жизни и къ воспроизведенію этой жизни въ реальнихъ образахъ“.

Не кажучи про ступінь справедливости сього аналізу творів Стороженка, що ми обміркуємо в другім місці, вся виписана тірада, навіть в разі її вірности, цілком не може, на нашу думку, служити підставою для накидання Стороженкові більше стихійности, ніж ідейности — в його українофільстві.

Весь характер стихійности її автор містить лише в тому, що наш письменник писав у другому літературному роді, ніж се було в 60-х роках — та й усе! Але хіба се може щось довести в його не-ідейности, як українофіла? Ми думаем, що ані трохи — так само, як і ниньки, для сього сьвіта не має жадного значіння те, в якому роді пише автор, аби його твори впливали з почуття привязання до свого краю і йому не перечили. Не вже-б ми стали тепер обвинувачувати в неідейнім українофільстві патріотів-гумористів і письменників, що малюють інтелігенцію, а не народ? Думаєть ся, що ледви. Неможливо через те допускати такої гадки і про Стороженка, коли за його ідейність незвістно нічого з якогось иншого джерела. Що-ж тичить ся питання про стихійність та ідейність в привязанню до свого краю, то ми надаємо далеко більше значінне першій, ніж другій, бо вона служить непорушною підставою для останньої і певнійше виключає можливість залишання одиницею рідного ґрунту. Сьвідомість (ідейність), конче потрібна для члена певної нації, бо надає стихійности більшу означеність, але самі інтелектуальні відсини до інтересів нації, без любови до останньої, виявляють чи малу хитливість. Ся ідейність, або як висловлюєть ся В. Н. „прочно обоснованные принципы въ идеѣ народности“²⁾, як комплекс розумових елементів, може залюбки замінитись другим,

¹⁾ Київ. Старина 1899 кн. 12. „Памяти А. П. Стороженка“, ст. 122. В. Н.

²⁾ Київск. Ст., 1899, кн. 12, ст. 122.

таким-же комплексом і тоді інтереси питомої нації, не підтримані любов'ю до останньої, можуть поступити місце інтересам іншим. Не так із привязаннем стихійним, що відзначаєть ся, як все стихійне, незломністю і, як відомо з історії, може творити справжні подвиги. А що Стороженко, навіть при стихійній істоті його українофільства, приніс певну користь своєму народови, то ми могли-б і не вдавати ся в дальші міркування; але маючи на увазі супротивлений погляд інших, попилюємо показати, що в українофільстві Стороженка єсть і ідейність. Для сього розглянемо взагалі елементи українофільства нашого письменника, кермуючись знов таки його творами.

Стороженко, як ми сказали, любив Україну і перш за все її природу. Описуючи останню, він в одному місці вимовляє такі типічні слова: „куди не глянь, усе тебе чарує, привітає, усе тобі всміхаєть ся. Здаєть ся, сама рідна мати наша Україна вийшла тобі назустріч: то спогляне на тебе горячим серцем, то притулить ся пахучим холодком із темного лісу, то промовить піснею, то озоветь ся соловейком, жайворонком; то неначе граєть ся з тобою: затурчить у вухо горлицею, залоскотить тихесеньким вітерцем. Так тобі весело, так легенько, мов у раю!“¹⁾ і т. д. Трудно не бачити в сих словах горячої любови автора до рідної природи, попадаючи на лоно якої він почуває себе так „легенько, мов на крилах тебе підняло.“²⁾ Трудно також не визнати за нашим письменником і любови до української народньої поезії, що твори її він так ревно розшукував і про неї висловив ся таким чином: „наша чудова українська врода, нагріта горячим полуденним сонцем, навіва на думи насіння поезії й чар. Як пшениця зріє на ниві і складаєть ся у копи та скирти, так і воно, те насінне, запавши у серце і думку, зріє словесним колосом і складаєть ся у народні оповідання і легенди.“³⁾

Не викликає також сумніву і любов Стороженка до минулого України, як XVII так і XVIII віку.

Як видно із спогадів про Коржа, а також із ріжних уваг Стороженка до своїх творів, він інтересував ся історією України і виніс із сих студій одушевленне рідним козацтвом.⁴⁾ Через се, де він зачіпає останнє, всюди любов його до минулого приськає самими блискучими фарбами. Кажучи про ми-

¹⁾ Закох. чорт, — і його вірш „Україна“ в Листуванні ст. 300.

²⁾ ів. ст. 19.

³⁾ ів. ст. 40.

⁴⁾ Див. його „Переписку“ ст. 300—1.

нуле, Стороженко в одному місці просто вигукує: „яка то наша гарна старовина була! Що то за люде, що то за люде були в нас під ту велику руїну!“¹⁾ На иньшій місці він одушевляєть ся завзяттем тих старинних людей, що їм і огнем не можна допекти і, згадуючи для прикладу про скаранне Наливайка²⁾, каже, що Запорожці живуть „по писанію“, — „не водють ся з жінками, бють ся з бусурманом і боронють віру православну.“³⁾ Оповіданне про мандрування запорожця по скасуванню Січі Стороженкові „уразило серце, важко засмутило душу і т. и.“⁴⁾ Оповіданне про Січ і її руїну (у Споминках про Коржа) перейнято також очевидною журбою, — одно слово, українолюбство Стороженка що-до минулого не викликає жадного сумніву.

Такимже палким українофілом являєть ся він і що до сучасного йому питомого життя, що розвивалось на той час, перед сотвореннем самостійної літератури. Стороженко знав, певно, старе для нас, але сучасне йому українське письменство — Котляревського, Гулака і т. и., — на се є вказівка у знайдених нами відомостях, але се не так і важно. Важніш для нас знати, як дивив ся Стороженко на творчість на рідній мові, — про се ми знаємо мало, але значне, — власне кажучи про відносини його до творів Квітки. По думці Стороженка, останній „збив собі з своїх повістей такий міцний човен, що до віку вічного буде плавать по плюгавій річці Леті“.⁵⁾ Високу повагу до згаданих повістей наш письменник виявив і на ділі: він побажав познайомити з ними російську публіку і переклав декілька творів Квітки на російську мову. Відомий потім факт зносин Стороженка з Гулаком-Артемовським і нарешті співробітництво в „Основі“, діячів якої він теж поважав,⁶⁾ бо присвячував їм свої повістки, — все се свідчить про безперечне співчутте Стороженка до сучасного йому українського письменства. Будучи таким чином одним з небагатьох діячів українського національного відродження, оточений такими патріотичними впливами, які виходили в 60-х роках в табору „Основи“, Стороженко мусів плекати і спільні з ними поривання що до будучини України. Істота сих бажань всім відома: оживленне славного минулого

¹⁾ Марусине Благосл. ст. 51 Основа 1861, 9.

²⁾ Закох. чорт, ст. 28.

³⁾ іб. ст. 24.

⁴⁾ іб. ст. 20.

⁵⁾ іб. ст. 14.

⁶⁾ Переписка Стороженка ст. 293, див. епітет „наші“.

України на духовній та матеріальній підставі, поступово, звісно, поліпшеній відповідно вимогам часу. Цілком ясний натяк на таке невмиранне України також маємо ми у творах Стороженка. Сумуючи за прекрасними людьми старовини, він промовляє за сим таку потіху: „ну, та дарма. Хоч один дуб зостав ся, та багато на ньому жолудів. Матуся наша Україна не покинула нас без свого благословення“¹⁾. Всі ті риси вкупі не можуть не виявити нам Стороженка щирим українським патріотом, що палко любив минуле своєї родини, вірив у її відродження і йому присвятив свій літературний хист.

Користуючись вказаними елементами українолюбства Стороженка, попилюємо тепер розв'язати питання, в якій дозі українофільства його треба признати ідейність. Але перш за все треба вирозуміти саме поняття останньої що до даного випадку. Конкретний зміст його залежить перше від самого об'єкта, до якого воно прикладається, а вдруге від характеру представлень, що входять у склад того поняття, ріжного в всілякі доби. Зміст ідейности в націоналізмі має ся у нас готовий: д. В. Н. справедливо означає їм — як „прочно обоснованне принципі, въ идеї народности“. Алеж де критерій тієї „прочности“? Д. В. Н. його не показує і через те присуд його про Стороженка висить у повітрі. Попилюємо пошукати його самі, і тоді побачимо, о скільки означена д. В. Н.-м ідейність не знаходить ся у Стороженка. Що розумінне „принципів народности“ — релятивно й залежить від різних обставин часу, — в сьому, певно, згодить ся з нами всякий. Що до історичної особи треба прикласти мірку його доби, се нам здається теж аксіомою. З сього а ргіогі ми можемо вже зробити вивід, що сучасні нам „принципи народности“, як чужі по своїй „обоснованности“ нпр. часу 60-х років, до діячів останніх, а також і до Стороженка, прикладатись не можуть. Чи так се в дійсности? Подивим ся.

Під принципами ідеї народности треба нинька розуміти збудування названої ідеї на виводах наук природничих і гуманітарних. Мета такого збудування — показати, що народність то самостійна цілість, і нівечення її накоїть шкоди як їй самій так і навіть всій людскости, і навпаки розвій основних її початків веде до всесвітньої користи. О скільки ся теорія вірна і як користують ся оборонці її виводами ріжних наук,

¹⁾ Матус. благос., ст. 52. Див. ще погрози козацькою слезою на ст. 246 в Укр. опов. ч. I.

се питання друге, — і для нас важно тепер не те. В сучасних націоналістах має власне те значінє, що вони спирають ся на науці, і се користуванє нею в даній меті й складає їх основну ціху, — прикмету сучасного націоналізму. Чи можнаж тепер його міркою міряти національні погляди українських патріотів 60-х років? Зроду ні, — бо такого націоналізму, як тепер, на Україні того часу не могло бути, — бо не було потрібних для націоналістів наукових даних. Та й взагалі всі славянські рухи початку сього століття були засновані не на льотічних розуміннях, а на емоції — привязанню до свого краю, і лише на сьому ґрунті й розвивались. Навпаки більш льотікою збудовані рухи, як от ілірський, понесли повне фіаско власне через брак під ногами певного наукового ґрунту.

Через те й до націоналізму Стороженка не можна прикладати сучасних вимог, або закидаючи йому неідейність, треба для консеквентности обвинуватити в томуж і саму „Основу“. Таким чином ми виголошуємо, що міцно заснованих принципів в ідеї народности навіть у 60-ті роки у нас не було. Супроти такого розуміння виведеного вище означення ідейного націоналізму і невідповідности його до тенденцій старих наших українофілів, ми можемо зробити одно з двох: або обвинуватити їх в неідейности або дати останній докладнійше означеннє, яке власне й маємо вже в нашому письменстві. Відповідно сьому, ми можемо назвати ідейність у націоналізмі сьвідомостю своєї народности або, коротше, національною самосьвідомостю. Очевидно, що ся остання не вимагає міцної підстави принципіяльної, бо ся підставка як раз і може статись хибною. Прикладемо тепер сю мірку до Стороженка. Гадаючи про його цікавість до ріднього письменства і про иньші однородні факти, вказані в розгляді елементів його українофільства, можемо сказати, що Стороженко цілком сьвідомо ставив ся до всіх визначних прояв нашого життя. Він, як і Котляревський, з любовию згадував про колишню козаччину; він, як і наші старі письменники, прихильно ставив ся до сучасного йому розвою української національности; він нарешті, як і всі ми, з вірою сподівався на будучини і був певний, що „матуся Україна на покинула нас без свого благословення“. Чогож від нього вимагати більшого? Аджеж тут навіть повна національна самосьвідомість! Тут не Гоголь син і не сучасні зросийщені письменники, а людина цілком перейнята рідною атмосферою, в якій вона вижила все життя, присвятивши родині свій артистичний хист! Не легко, з огляду

на все сказане не надати Стороженкови титул ідейного, а не стихійного націоналіста і не постановити його в ряд з діячами „Основи“. Всіх їх виховали сливе однакові умови, всі вони не являлись ідейними націоналістами в сучаснім значінню сього слова, — через те нема й перепон до заведення їх під одну категорію. І се тим паче, що напрям творчости Стороженка зовсім не залежить від націоналістичних його поглядів, а тільки від соціально-економічних, — що конче не те-ж саме.

Розглянувши таким чином істоту українолюбства Стороженка, ми можемо, здаєть ся, справедливо назвати його патріотом з характером свідомого націоналізму. Лишаєть ся тепер розглянути, як ставив ся він до сусідніх, принаймні головних народностей. Спинимось на Великоросах. До них видко у Стороженка симпатій не було, бо перш за все уживає він по адресі їх неприхильне слово „кацап“. ¹⁾ Але виразнійше висловлюєть ся він з сього приводу в другому місці: „З Липець, каже він, наша Україна тепер якоюсь Московщиною дивить ся: намість шинків проклята кабащина, постоялі двори на московський лад; скрізь по дорозі тягнуть ся московські однокінні телеги, одна до другої попричеплювані, як фіги на личку; куди не глянь, усе пилипони з рижими бородами у лаптях, аж занудить, на них дивлячись“. ²⁾ Не треба вясняти, о скільки є в таких словах і відносинах того, що зветь ся шовінізмом. Не більшою великодушністю перейняті відносини його до Жидів. Тут він поділяв чудну упертість „Основи“, що нагрожала Жидів епітетом „Жида“ в той час, коли останні протестували проти сеї назви, як для них образливої. ³⁾ Повну вже неохоту показував Стороженко Полякам, і мало зрозуміла його ненависть до них заслугоє всякої огуди. Ілюстрацією такої ненависти служить, звісно, літературна й урядова діяльність його у Вильні, що зовсім не була овочем „світлого розуму“, що накидаєть ся йому біографом ⁴⁾, а непродуманости. Як видко з сего всього, національний світогляд нашого письменника геть не відзначаєть ся широтою й коректностю що до других націй і лишає бажати багато. Ми через те не помилимо ся, коли додамо нову рису до характеристики особи Стороженка і назвемо його свідомим українським патріотом, але з прикметою шовінізму. В тім пункті

¹⁾ Дурень — ст. 57, Основа 62, ч. 7.

²⁾ Закох. чорт, ст. 14.

³⁾ Укр. опов. Стороженка ч. 2, ст. 38.

⁴⁾ Марко Прокл., ст. IV.

він стоїть, звичайно, низше від головних діячів „Основи“, що були більш від нього коректні. Не помилилось ми через те й коли скажемо, що названими відносинами до чужих націй похитуєть ся запідворене вже вище почутте гуманности Стороженка, яке він показував пригнобленим крєпакам. Гуманність відкидає подібні межинародні відносини абсолютно. Вказавши всі важнійші риси в психіці Стороженка, ми можемо тепер дати точну назву її змісту. По вище сказаному Стороженко являеть ся перед нами свідомим українським патріотом і людиною патріархально-крєпацької психіки, одягнуеною в мундір шовінізма та повної „благонам'брєнности“.

По сїм звернемоь до його творів.

II.

Переходячи до останніх, ми також стрічаємось з хитливостю думок про них і з питаннями, що доконче вимагають розв'язання. Перш за все одначе умовимо ся, що російських його творів ми торкатись не будемо і обмежимось одними українськими.

Перше питання, яке виникає при студійованю їх, — се класифікація по змісту. Проби її в історії нашого письменства вже маємо, але не можна сказати, щоб всі вони були цілком добрі та консеквентні, через те перегляд їх неминучий. Такі проби належать д. Петрову, Огоновському і Дашкевичу, — ранійший із них Петрова, на нїм ми й зупинимось. Петров ділить твори Стороженка на два відділи — етнографічний та історичний, при тїм в обох завважає „избытокъ фантазїи автора“. ¹⁾ Перша частина сеї класифікації певна і ми проти неї нічого не маємо, окрім хиба вимоги більшої детальности в приложенню до творів Стороженка і більшої консеквентности. За те з другою частиною, де говорить ся про „избытокъ фантазїи“, ми не згідні цілком і навіть при згоді вимагалиб більшого обмеження її приложення. Коли бо під сею надвишкою уяви розуміти присутність у письменника „много вымысла и мало правдоподобїя“, ²⁾ як се каже д. Петров, то в цілости прикладати сього епітету до Стороженка нїяк не можна. В етнографічних його творах нагородити сею характеристикою можна хиба одну „Сужену“, де єсть фантастичний елемент; в історичних же далеко більше, нїж вказує сам д. Петров, але тїлько цілком марно. Перш за все він не вказує зовсім тих рис в інкрімїно-

¹⁾ Очерки ист. укр. лит. 19 в., ст. 218.

²⁾ Оч. укр. л., 19 ст., ст. 218.

ваних ним творах, які виявляли-б собою „малое правдоподобіє“, і вже через одно се його характеристика поверховна і через те мало доказна. А по друге, що найголовнійше, шановний дослідник допускає, на нашу думку, льоїчну помилку такоїж якості, що її допустив і що до Котляревського. Понятте фантастичного він змішав з фантастичністю в представленню і через те обвинуватив Стороженка за гріхи, в яких той зовсім невинний. Таким способом можна булоб віддати під остракизм і такі твори як Дантовська „Divina comedia“, що в великій мірі фантастична в представленню. Але в подробицях про се ми скажемо далі, а ниньки вкажемо на другу хибу класифікації Петрова, — власне на її неконсеквентність. Вірною признали ми дефініцію творів Стороженка лише з умовою і ся містить ся в отьому. Петров, не цілком проаналізувавши твори Стороженка, підвів деякі з них без всякої підстави під рубрики, що не надавались до них цілком. Він таким чином скував себе власними путами і позбавив свою класифікацію повности, якої вимагав самий предмет дослїду. Кажучи се, ми маємо на увазі зачисленне до етнографічних творів Стороженка „Вусів“ і „Не в добрий час“. Що в них єсть етнографічного *par excellence* ми можемо зрозуміти і, здаєть ся, не без причини: проф. Огоновський також не зважаєть ся наклеїти їм згаданой етикетки і, ми думаємо, цілком справедливо. Через все сказане ми мусимо признати класифіційну пробу Петрова не зовсім щасливою: класифікація його не повна, не точна й не консеквентна.

Звернемось тепер до Огоновського. Сей перш за все заявляє, що твори Стороженка „трудно поділити на певні категорії і групи“, ¹⁾ не вдовільняєть ся класифікацією Петрова і пропонує свою власну з цілих 6 груп. Він розкладає по них твори Стороженка так: 1) оповідання легендарно-історичні (Марка Проклятого), 2) оповідання побутові на основі історичній, 3) оповідання побутові з закраскою гумористичною, 4) оповідання побутові на основі переказів людських, 5) приказки, 6) оповідання забавне (Не в добрий час). Ся класифікація стоїть одначе ще низше першої і здаєть ся нам цілком невідповідною. Вона визначаєть ся великою крихкістю і, розлазючись на всі боки, не обмальовує предмета так плястично, як се повинно бути при більшій економії думки. За доказами ходити далеко нема чого. Цифри 1 і 2 в сій групі дарма розділяють твори властиво одной категорії, тільки з сюжетами

¹⁾ Історія літературы рускон III с. 317.

більше чи менше реальними. Під цифрами 3 та 6 розділяють ся ірупи цілком однородних „забавних“ творів. Під цифрами 4 та 5 роз'єднані твори етнографічні. Многословна класифікація творів Стороженка Огоновського може бути зведена таким чином до трьох основних типів ріжної вдачі і хоча деталії їх можуть задержати ся і при новому способі іруповання, але в такому разі вони лише набудуть більше виразности. Та показуючи нельогічність класифікації Огоновського, ми не торкались поки що того, що лежить під самими ірупами її і сим немов би годились з підведенням під них розглянених творів. На жаль, і в сьому пункті аналіз нашого дослідника слабкий, се видко з таких прикладів. Оповідання „Голка“ з чисто-історичною основою, зачислено раптом до гумористичних; такогуж типу оповідання „Закоханий чорт“ зачислено до „побутових на засновку переказів людських“, немов се виключає їх історичність і т. и. В сьому разі проф. Петров стоїть на висоті розуміння предмета, обидва останні твори справедливо зачислюючи до історичних.

Лише принагідно зачепляє справу і проф. Дашкевич та й то відповідає на неї в формі запитання. Наводючи одну з думок Петрова про характер творів Стороженка, шановний вчений каже: „не было-ли бы удобнѣе выдѣлить нѣкоторыхъ писателей, напр. Н. Гоголя, Стороженка и т. и. въ особую группу украинскихъ беллетристовъ-изобразителей народнаго быта и воспроизводителей народныхъ преданій и повѣрій“. ¹⁾ Ми згоджуємо ся, звісно, з гадкою, що Стороженко малював народній побут і переказував народні повіря та оповідання, алеж сими рисами геть не вичерпуєть ся письменницька діяльність Стороженка і не усуваєть ся зазначена вище Огоновським трудність в означенню її характеру. Щож дотикаєть ся першої половини пропонованої Дашкевичем характеристики Стороженка, то вона не відповідає на питання: який же побут хронологічно описує наш беллетрист і як описує? Іншими словами, дослідник не означає 1) історичности малюваного Стороженком побута і 2) реально- побутового чи легендарного боку такого описування, на що вказувалось уже попередніми дослідниками. В другій половині свого означення творчости Стороженка, Дашкевич не згадує за „приказки“, які окрім повірок та переказів служили нашому письменнику основою його оповідань. Одно слово і що йно наведена характеристика Стороженка могла би бути трохи

¹⁾ Зап. Имп. Ак. Наук, т. 59, кн. V (1884) Отчетъ о присужденіи — стор. 272.

повніша і через те поряд з иньшими гадками про Стороженка вона не може вважатись бездоганною. Отже поспробуємо розглянути твори Стороженка наново.

Студиюючи їх, ми зауважаємо, що вони розпадають ся на три окремі групи: в одній малюють ся народній побут в його минулому, в другій — одягають ся в літературні форми народна творчість, в третій — оповідають ся анекдоти в формі цілого оповідання з метою забавки. При сему вьшому в історичні оповідання Стороженка вплітають ся иноді нитка фантастичного елемента, коли иньші нариси тієї-ж категорії мають чисто реальну вдачу. Крім того з дрібних його творів треба ще відкинути байку „Кури та собака“, що стоїть одиноко серед других творів Стороженка. Раз ми маємо — такі, індуктивно одержані, відомости про них, то вже не трудно буде формуловати й класифікацію вистудіюваних творів, вільну приваймні від хиб наших попередників. Ся класифікація буде такого роду:

1) Твори історичного характеру, а) з сюжетами реальними б) легендарно-фантастичними.

2) Твори етнографічного характеру.

3) Твори-анекдоти.

По сих рубриках оповідання Стороженка розложують ся таким чином: До групи 1, під групу а) належать такі з них: 1) Межигорський дід, 2) Голка, 3) Кіндрат-Бубненко Швидкий, 4) Прокіп Іванович, 5) Гаркуша. До тойж групи, до підгрупи в) підійдуть: 1) Матусине благословенне, 2) Закоханий чорт, 3) Чортова корчма, 4) Дорош, 5) Мірошник, 6) Марко Проклятий.

До групи 2, мусять бути приписані: 1) Се така баба, що чорт її і т. д., 2) Вчи лїнивого не молотом і т. д., 3) Не впусти рака і т. д., 4) Два брати, 5) Нехай лучче буде злий і т. д., 6) Розумний бреше і т. д., 7) Дурень, 8) Жонатий чорт, 9) Скарб, 10) Три сестри, 11) Сужена, 12) Вивів дядька, 13) Чоловік та жито.

До 3-ої, нарешті, групи належать: „Вуси“ і „Не в добрий час“.

Поза групами стоять: байка „Кури та собака“ і „Споминки про Микиту Леонтовича Коржа“. Перша з них не характерна для творчости Стороженка, а „Споминки“ пів-белетристичний твір, до якого артичний критерій не може прикладатись.

Зробивши таку класифікацію, звернемось до оцінки внутрішньої вартости творів Стороженка, в змислі, звісно, артистичної їх стійности. В даній сфері ми стрінемо ся з ріж-

нійшими думками про Стороженка, як митця, і через те — з доконечною потребою виробити якийсь позитивне його оціненне. Таким чином гадка Петрова, що „мнїніе о внутрєннихъ достоїнствахъ произведенїи А. П. Стороженка еще не установилося прочно“,¹⁾ — являєть ся цілком вірною. Отже для точнійшої оцінки названих творів зробимо перше історичний огляд ріжних гадок про Стороженка, з якого виявить ся і наш погляд на вартість тих творів.

До перших оцінувачелів Стороженка належить наш поет Г. Артемовський, що торкнув ся, правда, одного лиш М. Проклятого. По власним словам Стороженка, „наш старий батько Гулак-Артемовський, прочитавши Марка, своєю рукою написав: „з роду лучшого не читав і до смерти вже не прочитаю“²⁾. Не багато маючи проти сеї відозви, ми поки що поминаємо її і перейдемо до другого критика.

Друкуючи в „Основі“ оповіданне Стороженка „Се така баба і т. д.“, редакция зробила таку значну увагу: „на этотъ небольшой разсказъ г. Стороженка обрашаемъ вниманїе читателей, какъ на образцовый въ своемъ родѣ“³⁾. Нічого не маємо і проти такої оцінки і лише підчеркнемо, що друкуючи й инші етнографічні оповідання Стороженка, редакция, значить, уважала, що автор їх стоїть на ранійшій висоті.

По виході в світ двох частин „Оповідань“ Стороженка велику замітку негативного напряму умістила про них редакция „Современника“. Рецензия була о стільки гостра і так вплинула на самого Стороженка, що ми мусимо спинитись на ній уважнійше, і се тим більше, що нею кермувались потім инші дослідники⁴⁾. Думки про Стороженка „Современника“, коротко кажучи, такі. Зміст оповідань (Стороженка) „кромѣ бѣдности и безцвѣтности, заключаєть въ себѣ множество мотивовъ самого подозрительнаго и грязнаго свойства“⁵⁾. Стороженко „съ особенною любовїю останавливается на подобныхъ скоромныхъ картинкахъ“⁶⁾; в творах його „нѣтъ ни одной характерной

1) Очеркъ исторїи і т. д., ст. 213.

2) Переписка Стороженка, ст. 281.

3) Основа 1861 р. ч. 9, ст. 69, увага.

4) Соврем. 1863, ч. 8, ст. 126.

5) Уже по вискладанню сеї статї появил ся в Літер.-наук. вістнику (1901, кн. V), переклад критики „Современника“, надісланий д. Кримським; у вступній замітці д. Кримський висловляє здогад, що автором критики був д. Пипін. *Ред.*

6) *ib.* ст. 127.

черты, интересной для русских¹⁾; нарешті твори його заслугують епітета „ничтожества“²⁾. Хвалить сучасник Стороженка лиш за те, що сей „прекрасно владѣть малороссійскимъ языкомъ“, хоч при тїм „часто черезъ чуръ манерничаетъ“³⁾. Розсердили взагалі „Современникъ“ названі твори тим, що автор їх для ідеалізації України „рисуєть Малороссію какою то сказочною країною, гдѣ люди живуть во всей своей властной волѣ, не зная ни горя, ни труда, живутъ себѣ, кушаютъ арбузы, пьютъ наливки, собираютъ карбованцы, поютъ пѣсенки да кохаются съ чернобровыми красотками“⁴⁾. Причиною бажання Стороженка ідеалізувати Україну, російський критик вважає таке: „представьте-же себѣ, что господинъ, отроду не имѣвшій ни какихъ мыслей и сочувствій, вдругъ замѣчаетъ, что вездѣ принято имѣть убѣжденія. Послѣ этого и ему придетъ охота запастись убѣждениями и сочувствіями, а гдѣ ихъ взять? Вотъ онъ и бросается на то, что первое попадаетъ подъ руку“⁵⁾. Сим останнім явилось українофільство, і через те „Современникъ“ нагороджує Стороженка „напускнымъ, заказнымъ увлеченіємъ малороссійскою національністю“⁶⁾.

Така була ся критика „Современника“, що тим самим зачепив і „Основу“, де уміщено було більшість творів Стороженка. Думки „Современника“ уразили його надзвичайно; він казав, що се „не критическій разборъ, а просто ругня и наглая ложь“⁷⁾ і за виїмком „лжи“ був, звісно, правий цілком. Критика журналу, справді, була в данім випадку стороннича: рецензент з одного боку приклав етичну мірку туди, де вона неможлива, — а з другого цілком ігнорував 2-гу частину „Оповідань“ і по часті історичні нариси 1-шої частини, розтягнувши тим не менше думку свою і на них. Ся обставина дала підставу Стороженку гадати, що „критикъ даже не читалъ оповиданій и не зналъ, что они въ 2-хъ частяхъ“. Стороженко помилив ся: критик і цитує „Оповідання“ і сам каже, що вони в 2-х частинах, — але право на існування гадка його. Вже з показаного вище видко, що рецензент стояв не на висоті свого завдання, але з иньших місць рецензії видко, що вона перейнята й легковажною. В ній ми маємо низьку цитат із Стороженка, навмисно і не навмисно, але перекручених, що через те викликають великі сум-

1) іб. ст. 129, 2) іб. ст. 130, 3) іб. ст. 129, 4) іб. ст. 123, 5) іб. ст. 121—2, 6) іб. ст. 123.

7) Переписка Стороженка ст. 287.

ніви що до стійности самої критики. У Стороженка, наприклад, сказано, що Україна робить на нього таке вражінне своїми красотами, що „душа мліє“¹⁾ і т. д., а критик komponує з незовсім вірною цитатою, що „горлица нашептываетъ сердцу что-то такое, что заставляетъ сердце млѣть и трепетать“²⁾. Рецензент витягає з опису Стороженка один із складових елементів і його характеристику прикладає до цілоти, хоч на иньшому місці знаходить змогу передати те місце точнійше³⁾. У Стороженка, далі, сказано, що стрічені ним гуляки „співають, регочуть ся, аж луна округи іде“⁴⁾, а рецензент для огуди виписує таку „цитату“: „авторъ съ восторгомъ описываетъ — каже він, — як вони (гуляки) „кругляють горілку, аж луна іде“⁵⁾. На сей раз і в иньшому місці, де дасть ся „точний“ переклад, рецензент не поправляється, а робить новий перекут з тим же самим образом „аж луна округа іде“⁶⁾. Описує далі Стороженко природу і каже — „куди ні глянь, усе тебе чарує, привітає“⁷⁾ і т. д., а рецензент, невірно перекладаючи „усе привітає“ через „все манить“, поясняє — „все те — вольная продажа водки!“⁸⁾ Ми моглиб привести ще декілька місць, але думаємо, що для оцінки заходів рецензента досить і сказаного: його заходи мало наукові і до того сторонничі. За ненауковість думки критик „Современника“ не можна, правда, особливо скаржитись на останній: вона була наслідком відомої партійности і в деякій мірі догматичности в філософії штуки, властивій тодішній критиці взагалі. Тим паче не мусимо ми бути суворими для „Современника“, що осуда Стороженка була, крім всього иншого, проявом шаноби російського орґана до „чесного діла“, — „которое такъ профанируетъ и которому такъ много вредитъ г. Стороженко своимъ назойливымъ сочувствіемъ“⁹⁾. Але при всіх полегшуючих обставинах, умисна сторонничість „Современника“ лишається фактом і через те, цілком відкидаючи його думки, ми можемо сказати, що оцінку „Современника“ що до аналізу творів Стороженка вважаємо написаною не на тему. Через що иньші дослідники наддавали вагу тій рецензії, для нас байдуже, але дивно, що свідомий у ній проф. Петров ні словом не згадує про вказані вище прикмети російського критика. А при такому вказанню думка читаючої

1) Укр. Опов. — 1 ч., ст. 90. 2) Совр. 1363, ч. 8, ст. 124.
 3) ib. ст. 125. 4) Укр. Оп., ст. 78. 5) Совр. ст. 124. 6) ib. ст. 124.
 7) Укр. Опов. ст. 89. 8) Совр. ст. 125. 9) ib. ст. 130.

публики про безгрішність критика „Современника“ похитнулася би певно.

Думка І. Рудченка про належність Стороженка до гурта осіб, що не цілком точно передають народні сюжети¹⁾, не має взагалі жадного значіння; ми се знаємо і без нього і нам важно, аби митець тримав ся духа народної творчости, а не його літери. В етнографічні материяли творів Стороженка ніхто і не думає записувати. З більш серйозних дослідників, сказав у 1879 р. де кілька слів про Стороженка Пипін. Він згадує про нього в числі „болѣе или менѣе даровитыхъ писателей“ і каже про надбану ним славу хистом „рисовать народный бытъ и владѣть народнымъ языкомъ“²⁾.

В „Историческомъ Вѣстникѣ“, а потім пізнійше окремо, велику замітку присвятив Стороженку д. Петров. На жаль, думки його про нашого письменника мало вдовільняють. Петров, як нам здасть ся, занадто був під впливом критики „Современника“, — через те й оцінка його була більш-менше повторенням деяких пунктів „Современника“. З думкою його про мову Стороженка він згоджуєть ся взагалі, а про артизм його творів дає низку такого роду відозв. У Стороженка, по його думці, „подкрашиванье (народной поэзии) доходило до крайности, такъ что извѣстное народное произведение давало ему иногда поводъ къ свободной дѣятельности фантази“³⁾. Для зміцнення своєї гадки що до такої „игривости фантази“ Стороженка, Петров, на вдивовижу, покладаєть ся на „Основу“, яка, о скільки ми бачили, підчеркнула лише взірцевість Стороженка в даному пункті. А. П. Стороженко, каже далі дослідник, — не мав того хисту читати людські серця, який він завважав у 18-му літньому Гоголю, — „и образы дѣйствительныхъ предметовъ нерѣдко испаряются въ его произведеніяхъ въ заоблачную, безцѣльную игру фантази. Читая его рассказы, иногда недоумѣваешь, какаѣ реальная подкладка его рассказа, что онъ хотѣлъ сказать и съ какою цѣлью написалъ его“⁴⁾. В останніх словах видко особливу підлеглість автора думці „Современника“, що до етнографічних оповідань Стороженко прикладав мірку зовсім иншого типу — і дуже жалко, що Петров не поставив ся до сего заходу Современника критично. Критицизм, у данім пункті, на-

1) Передмова до I випуска казок, ст. VII.

2) Ист. слав. лит. ст. 382.

3) Оч. ист. укр. лит. XIX ст., стор. 214.

4) ib. ст. 223.

певно, обмежив би його присуд про творчість Стороженка, як про „безцільну гру фантазії“. Прихильніше ставить ся Петров до творів Стороженка, ближших до нашого часу, і каже, що вони, в міру такого приближення, набувають все більше „правдоподобиє и реальный характер“¹⁾. На жаль, ш. учений не береть ся до аналізу реальних типів Стороженка і через те названий його присуд, як і ранішні думки про нашого письменника, дуже уривкові. Переказ змісту оповідань не може, розуміється, заступити такого аналізу, і був у загалі баястом книжки Петрова, а через те й її хибою.

Дальшим, вартим спогаду дослідником творчости Стороженка являється проф. Огоновський. Він перш за все змагається проти деяких спеціальніших висловів Петрова, але окрім того дає про Стороженка відозви загальніші. По його думці, — „оповідання і приказки Стороженка мають все ще велику стійність в руско-українській літературі. Найкрасшою їх прикметою є природний гумор, який добачаємо хіба в деяких творах Квітки-Основ'яненка. Той то гумор піддержує ся живою, ядренистою мовою і ясним світоглядом автора“²⁾. З другого боку, торкаючися змісту творів останнього, Огоновський додає: „Стороженко любував ся в романтизмі і відтак прикрашав фантастичними видумками не тільки твори народної словесности, але іноді й події історичні... всеж таки з того фантастичного сєєва виривають справдішні Запорожці, котрих історичний образ уважає ся подекуди ідеалізованим тільки задля фантастичної декорації“³⁾. Не трудно знов бачити в сьому другому присуді повний вплив на Огоновського „Современника“, або безпосередній, або — скорше — через Петрова, — з чого видно, що в аналізі творів Стороженка і Огоновський пішов не далеко вперед від своїх попередників.

Останнім, що зачепив в авторитетному місці питання про твори Стороженка, — був д. В. Н.⁴⁾. Каже він про нашого письменника коротко, але і з його слів можна бачити, що відозва „Современника“ не лишилась без впливу і на нього. Характеризуючи творчість Стороженка, як „анекдотичну“ та „романтично-казкову“⁵⁾, В. Н. додає: „не можна не згодити ся

1) іб. ст. 223.

2) Ист. лит. рус. 1891 г. ч. III, вид. 1, ст. 365.

3) іб. ст. 366.

4) Як сказано, уже по вискладанню статі сеї появила ся замітка д. Крижського в Літературно-науковім Вістнику 1900, кн. V, котрої автор стоїть також вповні на ґрунті критики „Современника“. Ред.

5) Київ. Ст. 1899 ч. 12 — ст. 122 (цитата російська).

з „правдивістю характеристики розказовъ Стороженка, изображаемой „Современником“: онъ рисуєть Малороссію какою-то сказочною страной и т. д. — Міркуючи з сього, В. Н. цілком належить до низки попередніх критиків Стороженка, що традиційно дивлять ся на творчість останнього і не вясняють її сливе зовсім. Д. В. Н. вважає питання про Стороженка більше менше розв'язаним у згаданому вище напрямі і через те лишає в повній силі перші непорозуміння, викликані творами Стороженка. Нічого нового, на жаль, не дав В. Н. і в самостійній частині свого присуду, де розглядає значінне Стороженка. Воно, на думку В. Н., лежить у тому, що „стиль и языкъ этихъ (Стороженка) разказовъ безупречно хороши и дышать всею прелестью сильной юмористической и вмѣстѣ съ тѣмъ художественной рѣчи малоросса-простолюдина, а также и въ томъ, что вы почувствуете въ нихъ вездѣ звучащую ноту чего-то своего, близкаго, ту ноту, которая въ васъ самихъ подогрѣваетъ любовь къ родному, любовь, естественную по своей природѣ“¹⁾ и т. д. Алеж справа про мову Стороженка не опротестовувала ся навіть „Современником“, а друга справа — „о чемъ то, подогрѣвающимъ любовь къ родному“, відкидала ся останнім зовсім. Ясно через те, що о скільки перша з сих тез не нова, о стільки друга з них вимагала більшого для себе зміцнення. Аджеж „Современникъ“ обвинуватив Стороженка не більше, ні менше, як в „грязи“, „скоромности“ і т. д., — як же після сього, не розбивши його лайок, можна „съ удовольствіемъ перечитывать“ такі опоганені твори? Така неконсеквенція, звісно, зміцняє в найвисшій мірі думку про неминучість перегляду творів Стороженка і ріжних думок про них, щоб виплутатись із цілої купи супротивности. Без того Стороженко не швидко діждеть ся більш-менше справедливої оцінки, бо всіма прийнята теза про красу мови нашого беллетриста нічого не каже про літературну істоту його творів та її значінне і взагалі значить мало.

Маючи все те на увазі, звернемось тепер до властивого розгляду їх. Перш за все спинимось ми на історичних творах Стороженка реального характеру, і власне на першому з них — „Межигорський дід“²⁾. Написаний він 1850 р. в Межигорі, — до річи сказати хронологічних дат для інших творів Стороженка ми не маємо, — „Межиг. дід“ має своїм змістом спогад старої жінки про Запорожця; як сей так і сама бабуся виписані

¹⁾ ib. ст. 123.

²⁾ Основа, 1861, ч. 11.

прекрасно. Петров, правда, підчеркує „незначність“ змісту нариса, але сам нарис зве „замѣчательнымъ въ томъ отношеніи, что удачно схватываетъ и характеризуетъ болтливость безпаметной старухи-разскащицы“¹⁾ и т. д. Огоновський, оповівши зміст „Межиг. діда“, завважає про нього: „спосіб зложення сеї повісти є цікавим зва того, що балакуча бабуся в оповіданню своїм часто забуває ся і, збивши ся з пантелику, перериває свою повість споминками з молодого свого віку“²⁾. Як бачимо, Огоновський сливе перекладає слова Петрова, хоча й передає їх досить неточно. На його думку бо виходить, що „Меж. дід“ цікавий тим, що „бабуся часто забуває ся“ і т. д., — щож тут великого? Що там небудь, а „Меж. дід“ признаєть ся, таким чином, гарним без суперечок.

Оповідання „Голка“ містить опис шляхотсько-польського суспільства і спеціально самоволі Потоцького³⁾. Виклад оповідання відтінений комізмом і взагалі бездоганий. Петров, окрім переказу змісту, не каже нічого про сей твір, Огоновський же лише каже, що Голка „визначає ся“ межі жартовливими оповіданнями Стороженка⁴⁾. Взагалі, значить, проти нашої думки про дотепність представлення предмета в „Голці“ нема іншої противної.

„Кіндрат Бубненко Швидкий“ по сюжету належить до початку XIX віку, але в оповіданню є старий запорожець-гайдамака, що каже про повстання 18 в. і спеціально про Уманську різню⁵⁾. Тип Кіндрата, на нашу думку, намальований прекрасно і все оповідання проведено бездоганно. „Современникъ“ присвячує оповіданню декілька іронічних уваг, цінність яких вияснимо тут. Рецензента вражає перше поетична задума Кіндрата, яку сей виявляє в степу серед спочивку на могилі. „Не правда-ли, каже „Современникъ“ — какъ милъ этотъ сладенькій юноша дѣдъ, восхищающійся, какъ овечки травку щиплютъ, а пастушокъ играетъ на свирѣли? Эта свирѣль тутъ особенно неподобна“⁶⁾. Автор сих фраз показує повне нерозумінне одної з основних рис української народности, — власне чудости, цілком ясної в памятках народньої поезії. Не дивно через те, що йому здалось дивним єднання Кіндрата з природою

1) Очерки стор. 223.

2) Ист. лит. ст. 339-40.

3) Основа 1862, ч. 2, див. за Потоцького Етногр. матер. Грінченка, т. 2, ст. 232.

4) Ист. лит., ст. 354. 5) Осн. 1862, ч. 4. 6) Совр. 63, ч. 8, ст. 124.

і прояв солодкого, м'якого почуття при погляді на величний степ, спокійних овечок і т. и. Підчеркненне утіхи Кіндрата від грання на сопілці теж здаєть ся дивним. Колиб рецензент проїхав по Україні не то ранійш, а навіть тепер, вкінці „електрично - парового віку“, то він на вдивовижу собі, побачив би часто дорослих людей, що не тільки потішають себе гранням на сопілці, але й других. Таким чином сопілка для Українців, дійсно, „безподобна“, але в значінню чисто-позитивному, а не іронічному. Цілком не до речі також іронія і з приводу другого місця в данім оповіданні, де Кіндрат каже метафорично, що страховища гайдамаччини були наслідком „козачої слези“. Прочитувавши те місце, рецензент завважає: „не правда ли, читатель, какъ миль этотъ реторически-страстный, этотъ трескучій монологъ въ устахъ дряхлаго старика? Хорошо, очень хорошо!“¹⁾ Дивовижна льоїка! „Страстный“ монологі не може бути в устах „дряхлаго“ діда! Та сей же старець ветхий тілом, а не духом! Він же проказує про ті страшні моменти історії, де він сам був самовидцем, де він ризикував життем за свою ідею — як же тут не бути палким? Іронія критика „Современника“ зовсім, таким чином, нестійна і через те осуд його, не маючи підстави, не має й значіння. Петров про се оповідання, окрім переказу змісту, не дає нічого; Огоновський каже омаль і лише завважає, що Стороженко тут вивів „типічну постать колишнього Запорожця“²⁾. Значить, у всякому разі, на підставі вище сказаного, ми можемо зачислити „Кіндрата Б.“ до визначних оповідань; його до річи, присвячено Гулаку-Артемовському.

„Прокіп Іванович“, присвячений Ганні Іван. Стороженко, належить до часу скасування Січи³⁾. Постать героя повісти намальована чудово і вся вона представляє взагалі суто-артистичний твір. Петров лише оповідає зміст повісти; Огоновський не каже сливе нічого, — через те ми лишасмоь при своїй думці.

Останнім твором історично-реальної вдачі буде Гаркуша, — 3-х дієві драматичні картини. Твір, по сюжету, належить до 17 в. і написаний прекрасною мовою, але, як драма, дуже слабій. Розвою нема в ньому ніякого, все робить ся з хуткістю блискавки, — як завязка, так і розв'язанне, і через те сьому твору більш всего личить назва картин, а не драми.

¹⁾ ib. ст. 125.

²⁾ Іст. літ. ст. 338.

³⁾ Укр. Опов., ч. 2.

Історична вдача Гаркуші представлена досить вірно, але одна дрібниця позбавляє всю драму правдоподібності: Гаркуша-ж був з видертими ніздрями і тавром¹⁾, як же могла дружина сотника залюбитись в нього зразу, по одному вигляду. А на сій же невірній підставі будується вся „драма“! Стороженко каже в увазі до „Гаркуші“, що сю песу взято з оповідання Флора Уляновича в романі „Браття близнецы“ (Стороженка); але найблишим джерелом пєси служили, певно, народні перекази й пісні про Гаркушу. Петров, як і перше, оповідає лише зміст пєси, але Огоновський дає і оцінку її. „До пєси, каже він, годі приспособляти правила драматургії. Нема тут одначе завязки узла драматичного, зза-чого й годі домагатись, щоб розвязка дії драматичної була вдоволяюча“²⁾. Цілком вірно теж каже Огоновський, „що через указану причину, і характеристика Марусі вийшла бліда й неімовірна“. Взагалі, значить, на признанні пєси слабкою сходять ся всі.

Закінчуючи розгляд творів сеї групи, ми вважаємо за потрібне зробити декілька остаточних уваг з приводу виведеного в них змісту. У всіх них, окрім „Голки“, малюють ся Запорожці, якими їх знаємо ми з історії. Стороженко сам студіював українську історію та народні перекази, а окрім того мав про Запорожців безпосередні відомости від самогож Січовика Коржа, — через те ми мусимо згодитись, що осередок українського життя він змалював близько до правди. Жаль, звісно, що він не заховав переказів Запорожців в власних словах, але й без сего власні „слова“ Стороженка не мають на собі жадного фальшу. Се признає, нпр. і Петров, надаючи їм епітет „правдоподібности“, признає теж саме і Огоновський³⁾. Маючи се на увазі, думку про перечислені оповідання, як про артистичні ми вважаємо зовсім певною.

По таких увагах звернемось до творів Стороженка тієїж історичної ірупи, але з фантастичною барвою; деякі з них можна булоб зачислити і до першої підірупи, через незначність фантастичного елемента, але для точнішої класифікації лишаємо їх у другій. Такий перш за все нарис „Матусине благословенне“, що має автобіографічну вдачу, але по словам

1) Київ. Ст., 1883 г., ч. 3, ст. 537.

2) Іст. літ. ст. 373.

3) Іст. літ. ст. 392.

одного з персонажів, належить до 17 в.¹⁾. Фантастичного в сім оповіданню тільки й є, що поява жіночої мари предку оповідача. Нарис проведено гарно, персонажі змальовано в ньому релефно. Петров, з приводу нього, не каже нічого, тільки переказує зміст; не каже про нього свої гадки й Огоновський; через те ми й лишаємось при своїй думці без обмежень.

Дальший нарис — „Закоханий чорт“²⁾ викликав дуже багато розмов. Написаний він, по словам Стороженка, на підставі переказу діда-Запорожця, дотикається до життя запорожського і зветься ним самим „фантастичним“. Першим пошанував оповідання Стороженка неласкавою своєю увагою критик „Современника“: він зазначив „скоромність“ нарису, назвав його „пошлымъ вздоромъ“ і осудив, що було б „гораздо лучше, если бы развѣялся по свѣту этотъ фантастическій рассказъ“ і т. д.³⁾. Але думка критика „Современника“ про „Закох. чорта“ зовсім не стійна. Почати хочби зі „вздора“ в оповіданню, — чим сю свою думку рецензент аргументує? Цілком нічим: він тільки переказує без потреби дрібно зміст нарису і підчеркує, що розмови провадять ся чортом та відьмою. Дивна річ, — рецензент значить однаково дивиться і на байки, де розмову ведуть навіть об'єкти ботаніки, а не людські образи, як в данім випадку. Але тоді з критиком нема чого й змагатись, бо він, окрім всього иншого, прикладає тут такий рід оцінування, що й на профана в літературних справах зробить дивне вражіння. Всяж річ у тому, що критик не підчеркнув, о скільки сей нарис має легендарний характер і написаний в дусі народніх вірувань⁴⁾. А взявши се на увагу, дивуватись оповіданню не прийшлося би: се півказка і, як на таку, на нього треба й дивитись. З сього погляду „Закох. чорт“ прекрасний твір, де реальні персонажі описані цілком життєво, а казкові — відповідно народній фантазії; супроти сього обвинувачення „Современника“ у „вздорности“ не мають ніякої підстави. Теж саме мусимо ми сказати і про закид „скоромности“: через казковість оповідання, він падає сам по собі. А ігноруючи сю обставину, можна ж зацурати і всю народню поезию, обвину-

¹⁾ Основа, 1861 р., ч. 9.

²⁾ іб. ч. 2.

³⁾ Совр. ст. 129.

⁴⁾ Див. напр. про чортів в Етногр. матер. Грінченка.

вачуючи її в роспусті і т. и. Та що казати за поезію? І в сучасному нам реально-народньому життю існують такі відносини і спокійно вимовляють ся такі слова, що всім незвичним людям видались би цинізмом. Не вжеж за се обвинуватити і нарід в „скоромности“? Зовсім ні, і сирава об'яснюєть ся простійше: нарід на багато річей дивить ся инакше, ніж ми, — і тільки! Треба лише поглибити питання і доложити безсторонности, — і коли се зробимо при оцінуванню предмета в належній мірі, то думки в роді „Современника“ мусять розбитись невідмінно.

Щож до гадок иньших дослідників, то Петров не знаходить в нарисі Стороженка особливого багатства „народнього елемента“, але знаходить за те схожіть із Гоголевською „Ночью накануне Рождества“¹⁾. Ми думаємо, що друга теза Петрова, при деякій силі міркування, дуже обмежує першу його увагу: бо схожіть обох оповідань, що виникли незалежно від себе, показує спільність джерела запозичення, а сим останнім мусить бути народня поезія. Ми знаємо, що Стороженко позичив весь свій нарис, а не тільки „зерно“ його, як каже Петров, у народа; ми знаємо різні перекази про Лису гору з чортами та відьмами; ми з'устріваємо ті-ж елементи фантазії у Квітки, — так як же при сьому можемо ми докоряти Стороженку за неповність буцім то народности? У всякому разі, приймаючи до уваги все сказане, ми вважаємо думки Петрова суперечними і безпідставними. Огоновський висловив ся з сього приводу докладнійше. Він оголосив, що вважає „Закох. чорта“ одним з „найлучших творів Стороженка“²⁾ і потім додав: „в сім романтично-фантастичнім оповіданню старав ся автор, згідно з українськими переказами, змалювати чорта з деякими прикметами людьми. Перед нашими очима розстелює ся чудова картина природи української, оживленої лісовиками та иншими чарівними проявами“³⁾. В сих словах ми бачимо коли не повний осуд про згаданий твір Стороженка, то принаймні справедливу постанову питання. Поглянути на „Закох. чорта“, як на легенду, — се вже сливе оцінити його; а вартність творчости Стороженка від того і залежить, що він не змішав фантастичного сюжета з фантастичністю себто брехливістю в оповіданні; остання-ж може мати місце і в творах реального

¹⁾ Очерки ист., ст. 222—3.

²⁾ Ист. лит., ст. 346.

³⁾ ів. ст. 350.

напрямую. Таким чином Огоновський щасливо відзначає від Петрова і з його короткою похвалою по адресі „Закох. черта“ ми можемо тільки згоджуватись.

До одної категорії з „Закох. чортом“ належить і невеличке оповідання „Чортова корчма“¹⁾, теж фантастичного змісту. Виконано воно, як звичайно, гарно, але до визначних не належить. Його присвячено Глушановському. Ні Петров, ні Огоновський нариса сього, на жаль, не зачіпають. Не торкають ся вони також однородного оповідання „Мірошник“, — більш цікавого, ніж попереднє, і написаного ще краще. Зовсім мало фантастичного в нарисі „Дорош“, що належить до портретної беллетристики³⁾. В сім нарисі, присвяченим Бродському, чудово малюєть ся постать колишнього Запорожця. Петров не дає про „Дороша“ жадної спеціальної оцінки, окрім загального уміщення його в книжці оповідань правдоподібних та реальних. Огоновський теж не каже про нього сливе нічого і лише гадає, що в ньому, як і в „Кіндраті - Бубненку“, автор представив типічного Запорожця.

Але найвизначніший твір сеї підгрупи, безперечно, „Марко Проклятий“. В ньому, на фоні українського руху 17 в. змальована постать легендарного, вічного Запорожця Марка. Стороженку одначе тут належать лише перші 12 розділів, — останні 4 написано незвісно ким. Сотворив Стороженко свою поему на підставі довго збираних народніх переказів, в реальній його частині захопив широкий круг спостережень, типи свої виобразив чудово, — але виклад зробив, на жаль, занадто епізодичним. Виведені в творі фігури слабо звязано ниткою обопільного впливу і вражіння уривковости зміцняєть ся через те, що уриваєть ся взагалі нитка самого оповідання. Через те виношена під серцем Стороженка поема швидше нагадує матеріял до неї, ніж готову річ: се не приведенє до єдности малюваннє великого таланта. Про „М. Проклятого“ і Петровим і Огоновським написано, порівнюючи, досить багато. Перший одначе зовсім не дотикаєть ся естетичного боку оповідання і не дає ніякої його оцінки, — за те чимало говорить про ієнезу „Марка“. Резюме його думок про останнього висловлюєть ся в двох тезах: 1) тип Марка сотворено в нього (Стороженка) під

¹⁾ Укр. Опов. ч. I.

²⁾ ib. ч. II.

³⁾ ibidem.

впливом оповідань про „Вічного Жида“ і, може бути, на підставі деяких безіменних легендарних переказів про найбільшого грішника“ ; 2) „особиста доля Марка Проклятого нагадує долю героя гоголевської повісти „Страшная месть“¹⁾. З вище згаданим виразом Петрова „може бути“ ми згоджуємось вповні, і лише дивуємося, на якій підставі він уже категорично покладає, що Стороженко створив тип Марка під впливом заходу? Без суперечок згодимося і з тезою Петрова під цифрою 2, хоч вона не кидає жадного світла на генезу українського твору і через те про неї можна було і не згадувати. За те нас цілком вражає у Петрова така обставина: як він, при заяві Стороженка про те, що йому поталанило в шуканню за легендою про Марка „багато зібрати“²⁾, не тільки ігнорує сю заяву, але й протиставляє йому слова Крижановського: бож існування польської приказки про Марка, що буцім то перекладом її була наша, „товчеця як Марко по пеклі“, ні трохи не заперечує існування самої легенди про Марка. І навіть польська приказка могла послужити спонукою до сотворення такої легенди, хочаб остання, як в данім випадку, нічого спільного з джерелом своїм не мала; така поява в народній творчости не дивовижа, — вкажемо хочаб на різні перекази, думи і т. и. Через те протиставити два вказані вище джерела поеми про Марка цілком нельогічно, особливо як можна було чекати, що потрібна поема як раз і відшукається. Критичніш віднісся до даного пункту проф. Дашкевич. Вказавши відповідне місце у Петрова, він обмежується відсилкою до західніх джерел, але закиду свого виразнійше не відтіняє³⁾. Ми-ж думаємо, що гадка Петрова мусить бути обмежена не лише з огляду на її неконсеквентність, не тільки вказанням на західні джерела, але, що найважнійше, увагою про існування самої легенди про Марка, сотворіння якої належать до 17 в.⁴⁾. Вона, правда, не торкається генези „проклятости“ Марка і малює инакше деталі сходин його в пекло, але саме пробуття його там спільне, по основним рисам, як в легенді, так і у Стороженка. Факт лише той, що міркуючи по згаданій легенді, існувала велика народня

¹⁾ Оч. укр. лит. ст. 219.

²⁾ Див. Передмову до М. Прокл.; в Переписці, ст. 280, сказано одначе не „многое“, а „кое-что“.

³⁾ Отзывъ о соч. Петрова, ст. 138, увага.

⁴⁾ Київ. Стар., 1885 г., серпень.

повість про Марка, різні частини якої і репродуковано було ріжними авторами. Жаль лише, що Дашкевич не вказав на се саме Петрову, а останній не знав легенди про Марка (її надруковано по його роботі), — тоді ми не мали-б потреби розмовляти про се. У всякім разі ми мусимо пійняти віри Стороженку, що він писав свій твір, тримаючись основи народніх переказів.

Дуже дрібно спинаєть ся на „Марку Пр.“ Огоновський, — особливо уважно на його тenezі. В сьому пункті він, звісно, мусить опонувати Петрову. Про думку останнього за близькість Марка Пр. до „Страшной мести“ Огоновський справедливо завважає, що в них „мало є спільних прикмет“ і що в усякому разі обидві повісти взято з „спільної скарбниці“ народньої поезії¹⁾. Близькість їх, значить, не доводить зовсім нічого. Закидає Огоновський і проти скептичної гадки Петрова що до народнього походження „Марка П.“ — він справедливо покликують ся на самого Стороженка та на легенду про Марка і таким чином зміцняє правдоподібність наших закидів Петрову. Естетичний розбір поеми Огоновський одначе виконав не так влучно. Цілком вірно завважив він, що тип Марка змальовано „вельми вдатно“, але „авторови не повелось утворити оповідання одноцільного й викінченого“²⁾. Справедлива також думка, що „сила оповідання Стороженка лежить не в консеквентній характеристиці головних дієвих осіб, але в зображенню поодиноких прояв пристрастної душі, задля чого в творі автора подобають ся лиш поодинокі картинки, але цілість не має стійности художницької“. Висловивши таку думку, львівський професор, на жаль, невідповідно її арґументує та ілюструє. Не вже, справді, причиною „неодноцільности і невикінчености Марка“ може служити те, що „до поважного писання не було відповідньої снаги у того письменника, що визначував ся найпаче талантом до складання повісток шутливих“. Відки така характеристика Стороженка? Адже він тим власне і цінний, що відзначаєть ся серіозністю в творчости і що сотворив такі річи, як вся друга частина його оповідань, або як Кіндрат-Бубненко, Межигорський дід і т. д. Та на-решті, при такій арґументації, Огоновський стає у супротивність з самим собою, — бо жартовливих оповідань Стороженка він відзначає тільки три на одинадцять серіозних, до того признаних

¹⁾ Іст. літ. ст. 333.

²⁾ *ib.* ст. 331.

навіть вдатними. Якаж по сім може бути спеціальність Стороженка, як письменника жартовливого? Слабкість виконання таких творів, як Марко Пр. пояснюється зовсім іншою причиною, додатною теж і для об'яснення слабкості „Гаркуші“. Хист Стороженка був хистом ескізности, малювання поодиноких портретів, — не більше. Сотворінне просторого твору, з низкою паралельних дій та масою деталей, — і зведення їх в одно артистичне ціле, перейняте гармонією, — було не в напряду Стороженка, через те не міг йому вдатись „Марко Пр.“, не вдався і „Гаркуша“. Через се, звісно, вийшов би слабким і всякий інший поетичний твір Стороженка, не ескізної вдачі, хоч би він був і архижартовливим!

Змагаючись супроти влучности аргументації Огоновського, ми повторюємо одначе, що основу його оцінки цілком признаємо і через те вивід наш про „Марка Пр.“ можемо резюмувати таким чином: поема Стороженка збудована на історично-народній підставі, визначається виразністю типів, але не має артистичної цільности. По всім вище сказаним, зробити таку оцінку „Марка Пр.“ ми вважаємо себе у праві. Розглядом останнього закінчується взагалі аналіз історичних творів Стороженка з легендарною ціхою і через те нарешті скажемо про них декілька слів такого роду. Фантастичного в показаних творах, з винятком „Закох. чорта“, омаль; в усіх них, поруч із сим „фантастичним“, а то і переважаючи його, в великій дозі єсть і елемент реальний. Дякуючи останньому, названі оповідання набувають навіть ширше значіння, чим навіть твори чисто реального характеру. В них не тільки спостерегається жива людина з її звичайними щоденними пориваннями, але й малюють ся утвори широкої його уяви, так прекрасно зрозумілої і змалюваної нашим письменником. Більшого від митця-письменника ми вимагати й не можемо.

По розгляді творів Стороженка історичної вдачі, перейдемо до розгляду питань, викликаних студіюванням етнографічних його творів. Першим в їх низці ми зазначаємо оповідання „Се така баба, що чорт їй і т. д.“, написане 1861 р. і взяте „з народніх уст“¹⁾. Оповідання прекрасне і, міркуючи по запевненню самого автора, основане на ґрунті народньому. Так власне і аттестує його „Основа“ і проти аттестації її ми,

---

¹⁾ Основа, 1861, ч. 9, див. деяку подібність в Етногр. матеріалах Грінченка, вип. II, ст. 63.

розуміть ся, не сперечаємо ся. Петров з сього приводу каже більш менше цікаве лиш те, що „въ цѣльномъ видѣ такого разказа мы не встрѣчали ни въ одномъ чисто народномъ призведеніи“, — естетичної-ж оцінки твору він не робить. Мало каже з приводу оповідання і Огоновський, хоча всеж таки заводить його до числа „красших“ приказок¹⁾ і знаходить в ньому „найбільше слідів художницької обробки“. Така же прекрасно написана приказка і „Вчи лїнивого“²⁾. Критик „Современника“ розказує зміст сього оповідання з єдиною метою підчеркнути в ньому мотив „самого подозрительнаго и грязнаго свойства“³⁾. Тут ми просто дивуєм ся критику: в жертву своїй сторонничости він ігнорує навіть ідеал трудової рівности, що розвивав ся хочаб у статтях Чернишевського і відбив ся в розгляненому оповіданню Стороженка. Чи можемо ми по сїм наддавати названій рецензії значінне? Петров навпаки цитованій думці „Современника“ вважає „Вчи лїнивого“ „лучшимъ въ этнографически-бытовомъ отношеніи“ і примічує в ній „жизненную правду“, але разом з тим і „нѣсколько утрированности“⁴⁾. З чогож складаєть ся тут остання, дослідник зовсім не вказує, але ми ледви помилимо ся, коли скажемо, що її нема зовсім.

Оповідання „Два брати“ також взято із „народніх уст“ і проведено бездоганно⁵⁾. Основний мотив про занедбання бідного брата багатим широко розповсюднений в народній поезії, — приклад ми вказуємо в увазі⁶⁾. Петров також підчеркує близькість твору до народної поезії і з сього боку вказує на його джерело⁷⁾. Огоновський більше каже про генезу оповідання і сливе не каже про естетичний його бік. Нарис „Дурень“ також засновано на народній приказці і він прекрасно розвиває її⁸⁾; сюжет про дурня, що показуєть ся розумнішим від розумників, однаково, як і попередній сюжет, розповсюднений в народі, — приклад приводить ся в увазі⁹⁾. Петров про „Дурня“ не каже нічого, а Огоновський, зачисливши оповідання до „красших“, зав-

1) Ист. лит. — ст. 361 і 363.

2) Основа, 1861, ч. 10.

3) Совр. — ст. 126.

4) Оч. ист., ст. 217.

5) Основа, 1862, ч. 7.

6) Этногр. мат. Грінченка, Вып. I, ст. 177.

7) Очерки, ст. 217.

8) Основа, 1862 г., ч. 7.

9) Этногр. мат. Грінч., вип. I, ст. 170.

важає, що спільним з Стороженком джерелом користувався і Котляревський в його „Москалі Чарівнику“¹⁾). Увага справедлива, але питання про ієнезу „Дурня“ не розв'язує. Основна — бо тенденція оповідання Стороженка та, що „скоріш дурень одурить розумного, як розумний дурня на розум наведе“, при чім теза ілюструється збіркою прикладів. Котляревський-же взяв з „народніх уст“ лише оден такий приклад, — власне епізод з Москалем, і зробив його сюжетом свого твору, що підліг іще й французькому впливу. Очевидно, що для певнійшої постанови питання про ієнезу „Дурня“, Огоновський мусів указати джерело загальнійшого характеру, — але сього то, на жаль, і не зробив.

Нарис Стороженка „Лучше нехай буде злий, ніж дурний“ прекрасно розвиває народню приказку²⁾). Сюжет безглузлого дурня, описаного в ньому, варіюється народньою поезією на всі лади, приклад чого ми й показуємо³⁾). За сей твір критик „Современника“ Стороженка ганьбить, але по звичаю свому не вказує, що сюжет і напрям нариса позичені в народа; сеж важно вказати через те, що жадна етична оцінка оповідань, в роді даного, не може мати місця навіть тоді, колиб вона була вірна. А в сій то вірності ми критику „Современника“ і відмовляємо, бо речення народа „краще злий, ніж дурний“, коли, може бути, і не справедливе цілком, то в усякому разі спірне. Наділятиж його „подозрительными свойствами“, як се робить критик „Современника“, без всякої аргументації г. наймні і іковно. Петров про сей нарис не каже нічого, Огоновський теж ні, — але до „красних“, очевидячки, не залічує і, скажемо ми, цілком даремне.

Нарис „Розумний бреше, щоб правди добути“, — теж обробка приказки, з сильним вражінням і високо артистична⁴⁾). Жаден дослідник не каже про неї ні слова. Нарис „Скарб“ чи „Як Бог дасть“ теж розвиває народню приказку і виконаний взірцево⁵⁾). Ґрунт сього нарису ми знаходимо в народній поезії, що й показуємо⁶⁾). Дане оповідання належить до числа дискредитованих критиком „Современника“, при тім спиноло собі більшу його

1) Ист. лит., ст. 361.

2) Укр. Опов., ч. I.

3) Этн. мат. Грінч. В. I, ст. 205.

4) Укр. Опов. ч. I.

5) Основа, 1861, ч. 11, Укр. Опов. ч. I.

6) Этногр. мат. Грінч. В. I, ст. 199.

увагу, ніж інші. На жаль, і тут рецензент виявляє мало уважливості. „Хотя на основаніи предыдущаго разсказа, — говорить ся в „Современнику“, — авторъ вывелъ заключеніе, что лучше злой, чѣмъ дуракъ, но это нисколько не мѣшаетъ ему въ настоящемъ разсказѣ доказать, что быть дуракомъ тоже имѣеть свою пріятность“¹⁾. Противставленне двох членів виписаного тут періода показує, на жаль, слабкість льогіки рецензента, коли тільки він не навмисне нівечить правду. Бо-ж в оповіданні Стороженка „Лучше злий і т. д.“ говорить ся про шкоду від дурня для других, а в даному нарисі доводить ся, по словам „Современника“, що дурню буває і гарно. Яка-ж тут суперечність? Користь для себе і шкода для других, — речі льогічно цілком можливі для спільного істнування в однім предметі і в житті стрічають ся на кожному кроці. Щож дивуватись тоді, коли й Стороженко захотів провести подібний погляд у двох своїх оповіданнях і до того згідно з мудрістю народа? Очевидячки, нема чого.

Але найголовніше, що ні про яке противставленне не може тут бути й мови. В другім нарисі Стороженко тільки й каже, що все залежить від талану і при талані людина, що нічого не зробила для придбання щастя, одначе має його. Через те й оповіданне має заголовок „Як Бог подасть, то і в вікно подасть“ і героя його представлено такою ледащою людиною, що навіть земляки назвали його „лежнем“²⁾. Очевидячки, автор ніякого оперування в дурістю свого героя не робить і критик „Современника“ вдає ся до вигадок. Через те і присуд його про нарис Стороженка не вартий нічого. Петров завважує, що „этотъ разсказъ не принадлежитъ въ цѣльномъ видѣ народной фантазіи“ і що в ньому ріжні „присказки и прибаутки сшиты въ одно цѣлое“³⁾. Се по части правда, але, на жаль, д. П. надає зовсім инше значінне оповіданню Стороженка: він бачить в ньому лише типового ледаща, а не представленне в реальному образі своєволі долі. На останню ідею ясно вказує заголовок повісти і колиб до сього придивив ся д. Петров, то в оповіданні Стороженка углядів би не тільки мозаїку переказів про лежня, а й розробленне належного сюди народнього оповідання, вказаного нами вище. Огоновський про сей нарис не каже нічого, але до „красших“ його не зачислює.

1) Современникъ ст. 127.

2) Основа, 1761, ч. 11, ст. 20.

3) Очерки, ст. 217.

„Жонатий чорт“¹⁾ — се такий же гарний розвій народнього переказу, повний буйного виображення. Петров підкреслює близькість повісти до народньої основи²⁾, Огоновський лише повторює його вказівки³⁾. „Сужена“, присвячена Костомарову, дає фантастичну ілюстрацію народнього переказу про сужених⁴⁾. Написано нарис вельми поетичними рисами і надго жваво, з характерними побутовими подробицями. Петров про нього не каже нічого, а Огоновський лише констатує факт, що „автор користує ся народним віруванєм в чудесні прояви і переказами про свѣт митично фантастичний“⁵⁾. В нарисах „Не впусти рака“⁶⁾ і „Вивів дядька“⁷⁾ маємо гарно оброблені етнографічні дрібниці. Оповідання „Три сестри“ — се не обробка автора, а стенографічно записана народня казка⁸⁾, і через те говорити про нього нема чого.

Сею казкою закінчуєть ся низка творів Стороженка етнографічного характера; їх народність, як видко з усього сказаного, виключає всякий сумнів, а естетичний їх бік такий, що вони, по вірній увазі д. В. Н., примушують нас „сѣ удовольствіємъ еще и еще разъ прочитывать ихъ“⁹⁾. До названих груп оповідань треба, для повности, прилучити ще два твори анекдотичного характера „Вуси“¹⁰⁾ і „Не в добрий час“¹¹⁾. Обидва оповідання написано гарно, мету свою вони осягають цілком, але окрім інтересу анекдотичности иншого не мають. З життя тут взято самі поверховні риси, здатні для збудження неглибокого, анекдотичного сьміху і через сю легкість зміста оповідань, неможливо їх брати суворо. Про „Вуси“, присвячені Кулішу, Петров завважає, що сей твір один із „лучших“¹²⁾. Огоновський висловлюєть ся про оповіданне, що „з него можна дізнатись, що автор визначував ся гумором не аби-яким; тількиж, зображаючи комічні ситуації, виходив він де-не-куди по за границі

1) Основа, 1861, ч. 11.

2) Очерки, ст. 217.

3) Ист. лит., ст. 362.

4) Основа, 1862, ч. 2.

5) Ист. лит., ст. 354.

6) Основа, 1862, ч. 2.

7) Переписка Стороженка, ст. 310—1.

8) Укр. Опов., ч. I.

9) Київ. Ст. 1899 г., 12, ст. 123.

10) Основа, 1861, ч. 10.

11) Укр. Опов., I ч.

12) Очерки, ст. 217.

імовірності¹⁾. На чому заснована ся друга думка Огоновського, цілком незрозуміло, — невжеж у світі нема й не було дурнів, що викинулиб таку штуку, як дворяне Стороженка? Ми що до сього скептиками бути не можемо. Про „Не в добрий час“ Петров не каже нічого, а Огоновський бачить у сім нарисі лише „забавну нісенітницю, дарма, що автор намагав ся прикрасити її жемчугами із скарбниці гумористичного свого талану“²⁾. Певно, се оповідання не визначаєть ся глибиною і серіозністю, — про се власне ми й сказали вище, але й назва „нісенітниця“ теж, думаємо, підходить до нього мало. Мета автора була анекдотична, і коли йому поведось до свого оповідання додати „жемчугів“ гумору о стільки, що воно вийшло „забавним“, то завдання його можна вважати розвязаним. Так власне на се оповідання ми й дивимось і гадаємо, що жадних зітхань моральної якости прикладати до нього неможливо: ситуації з нарису правдоподібні; дурні, як представлений там, могли і можуть бути, і коли сам нарід сьмієть ся без злоби з таких своїх синів, то чому було не посьміятись над ними також добродушно і Стороженку?

Цілком осібно від розглянутих творів нашого письменника стоїть байка його „Кури та собака“³⁾. Вона визначаєть ся серіозним громадським змістом, але написана далеко не блискуче і показує, що у Стороженка не було ані талану байкаря, ані віршовника. На се останнє вказує теж вірш „Україна“⁴⁾.

Розглянувши, значить, усі твори Стороженка, ми можемо тепер схарактеризувати його творчість взагалі, як з боку змісту, так і напрямку. Питання тепер власне і сходить на се, бо про артистичність його творів сумнівів бути не може: на них лежить тавро щирого і великого хисту. Не може тепер бути сумніву і в тому, що думка критика „Современника“, буцім Стороженко „рисуєть Малороссію какою-то сказочною країною“ і т. д., не має жадного ґрунту. У Стороженка з одного боку маємо низку реально-історичних і просто побутових творів, через що одно вже гадка „Современника“ мусить бути обмежена, але, з другого боку, і ті твори, що за них „Современник“ накинув ся на Стороженка, не дають для наведених його міркувань жадного ґрунту. В тих творах наш письменник або стояв на

1) Ист. лит., ст. 354.

2) ibidem

3) Переписка Стороженка, ст. 282.

4) Переписка Стороженка, ст. 299—300.

реальній знов таки підвалині або малював фантастичні представлення народа, лишаючись все таки письменником життя і правди. Що Стороженко малював Україну так кольорістично, як каже „Современникъ“ себ то так, мов би „счастливые обитатели Малороссіи не испытываютъ ни глады, ни труда“ і т. д., — се, скажемо ми разом з Стороженком, повна неправда. Як ми вказали вище, у нього на кожному кроці стрічають ся уваги про ненормальности тодішнього життя і навіть з виясненнем, хоча правда, й не глибоким, причин їх. Через таку очевидну несправедливість присуду критика „Современника“ і говорити про нього більш нема чого! Обвинувачення творчости Стороженка в брудности та інших „чеснотах“ також, як ми бачили, безосновно. Критик „Современника“ опер свої закиди на етнографічних оповіданнях Стороженка, за які, як за народні, сей уже зовсім не одвічальний. А що те обвинувачення і льоїчно невірне, ми сказали вже на своїому місці. Через те саме падає й думка Петрова про ідеалізацію Стороженком України¹⁾, як заснована на рецензії „Современника“, падає погляд д. В. Н. на творчість Стороженка, як на „романтично-сказочную“. Навпаки цілком справедливим треба вважати думки Піпіна, що підніс у Стороженка „умѣнье рисовать народный бытъ“ і проф. Дашкевича, що дивить ся на Стороженка, як на переказчика „народныхъ преданій и повѣрій“. Питання, звісно, в тому, о скільки точно робив Стороженко своє переказування, але сеї точности не відбирає в нього ніхто — з доказами, а нпр. Огоновський завсїди в сїм пункті обороняє Стороженка від закидів Петрова і робить се досить ґрунтовно.

Таким чином твори Стороженка, по змісту і напряду, можна більш-менш позитивно назвати реальними, з одного боку, і легендарно-етнографічними, з другого. Кермуючись вищевикладеним, можна тепер відповісти і на питання, до якоїж літературної школи належав наш письменник? Петров, на підставі етнографічно-побутових повістей Стороженка, робить його дальшим заступником карикатурної і комічної літературної діяльности Котляревського, Гулака-Артемовського й ин.²⁾, але згодитись з сим ледви чи можна. Трудно згодитись уже через те одно, що тоді викидають ся геть всі історичні твори Стороженка, що у всякому разі були осередком його діяльности. Не згоджується ся також, хоч і не досить щасливо, з такою характеристикою

1) Очерки, ст. 215.

2) Очерки, ст. 218.

школи Стороженка і Огоновський¹⁾), але і він, на жаль, не дає суцільної позитивної характеристики нашого письменника.

Питання, значить, лишається відвертим і на підставі зробленого нами означення істоти творчості Стороженка ми на це питання і попилюємо відповіді. Що до етнографічно-легендарних його оповідань, ми мусимо зазначити, що в сій сфері Стороженко не був піонером: розробкою тогож самого матеріялу займався до нього Квітка й ин. Значить, не тут треба шукати характерної риси Стороженка, хоча тут же можна завважити, що він на даному пункті далі вів діяльність Квітки і належав до одної з ним школи. Істотою-ж діяльності Стороженка була історична белетристика ескізного типу, в талановитому виконанню якого нашого письменника не перейдено й доси. До історії особливо хилила ся душа Стороженка²⁾); історію, по тодішніх часах, він знав і студіював, не дивно через те, що й хист його вилив ся релефно головним чином в творах історичної вдачі.

Знаючи сю рису в психіці нашого письменника ми можемо тепер, між иншим, ще більш зрозуміти, через віщо Стороженко не був письменником „злоби дня“, про що нпр. каже д. В. Н. Причиною були не лише класові погляди Стороженка, через які він не мав відповідної основи для боротьби супроти тодішнього устрою, але й що йно вказаний його нахил до історії. Стороженко, як продукт історії початку 19 в., був, так сказати, пронизаний образами рідного козацтва, що при ньому потонуло вже в вічності. Сі образи закрили від нього всі інші підвалини, на яких він міг оперти ся в своїй артистичній праці; дійсність здавалась йому занадто твердою, важкою через її бридоти о стільки, що Стороженко вважав за користнійше для себе відпочити, не дотикаючись її, на чомусь привітнійшому. Сим останнім і сталось історичне життя його батьківщини, що він її присвятив свою творчість на українській мові, хоча, звісно, міг малювати й сучасне йому життя, бо, певно, знав його чудово. Тим же самим визначають ся і писання його в дусі етнографічно-анекдотичнім, — сюжети сього життя хоч і були взяті з сучасности Стороженка, але риси сеї сучасности були о стільки, як ми казали, поверховні, що натякати на „злобу дня“ не могли жадним чином. Таким побитом ми бачимо, що класова психика Стороженка і на характері пое-

¹⁾ Ист. лит., ст. 365.

²⁾ Див. Переписку Стороженка, ст. 300—1.

тичної його праці відбилась цілком ясно. Після всего сказаного, школу Стороженка можна тепер означити категорично. Заступник етнографічно-анекдотичного напрямку Квітки, Стороженко сотворив українську школу історичної белетристики і все його значіння в історії літератури в цьому, на нашу думку, і міститься. Такі однородні твори, як „Золотаренко“ Гребінки в порівнянні з повістями Стороженка йти не можуть, а „Чорна Рада“ Кудіша стоїть в його творчості того періода досить відрубно, так що пальма почину історичної белетристики мусить належати Стороженку по справедливости.

Виказавши історично-літературне значіння Стороженка, скажемо два слова і про естетичне. Нема чого й казати, що твори Стороженка — справжні взірці прекрасного і в них маємо всі елементи його, — і артистичність частинностей твору, і гармонію спільного і, нарешті, вдатно висловлені високі думки та емоції. Через те його твори мусіли робити на неупереджених сучасників безперечний вплив, — і се мало місце не лише на Україні, а й далі. Твори Стороженка перекладались і на славянські мови і на німецьку, — що свідчить про велике естетичне значіння його хисту. Але твори його матимуться не тільки історичне значіння: чисто-артистичні твори не вмирають і тоді, коли зміст їх давно вже відійшов в країну спогадів, — через те й творам Стороженка належить, хоч і не широка, але певна будучина. Стороженко, як історичний белетрист, Стороженко, як митець-етнограф, — для всякого культурного Українця мусить бути і буде предметом цілком заслуженої уваги ще довго.

1900, Київ.

Поправки : с. 15 рядок 16 зв. надруковано : *серцем* треба : *сонцем*. С. 16 р. 2 зв. *Що то за люде* повторено хибно. С. 21 р. 21 зв. надр. : *можемо* треба : *не можемо*. С. 23 р. 20 зв. надр. : *під групу* треба : *підгрупи*, р. 4 зв. надр. : *артичний* треба : *артистичний*. С. 25 р. 8. зв. надр. : *його* треба : *його має*. С. 26 р. 19 зв. надр. : *те* — треба : *т. е.* С. 31 р. 7 зв. надр. : *17 в.* треба : *18 в.* С. 38 надр. : *навіть ширше* треба : *ширше*.
